

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

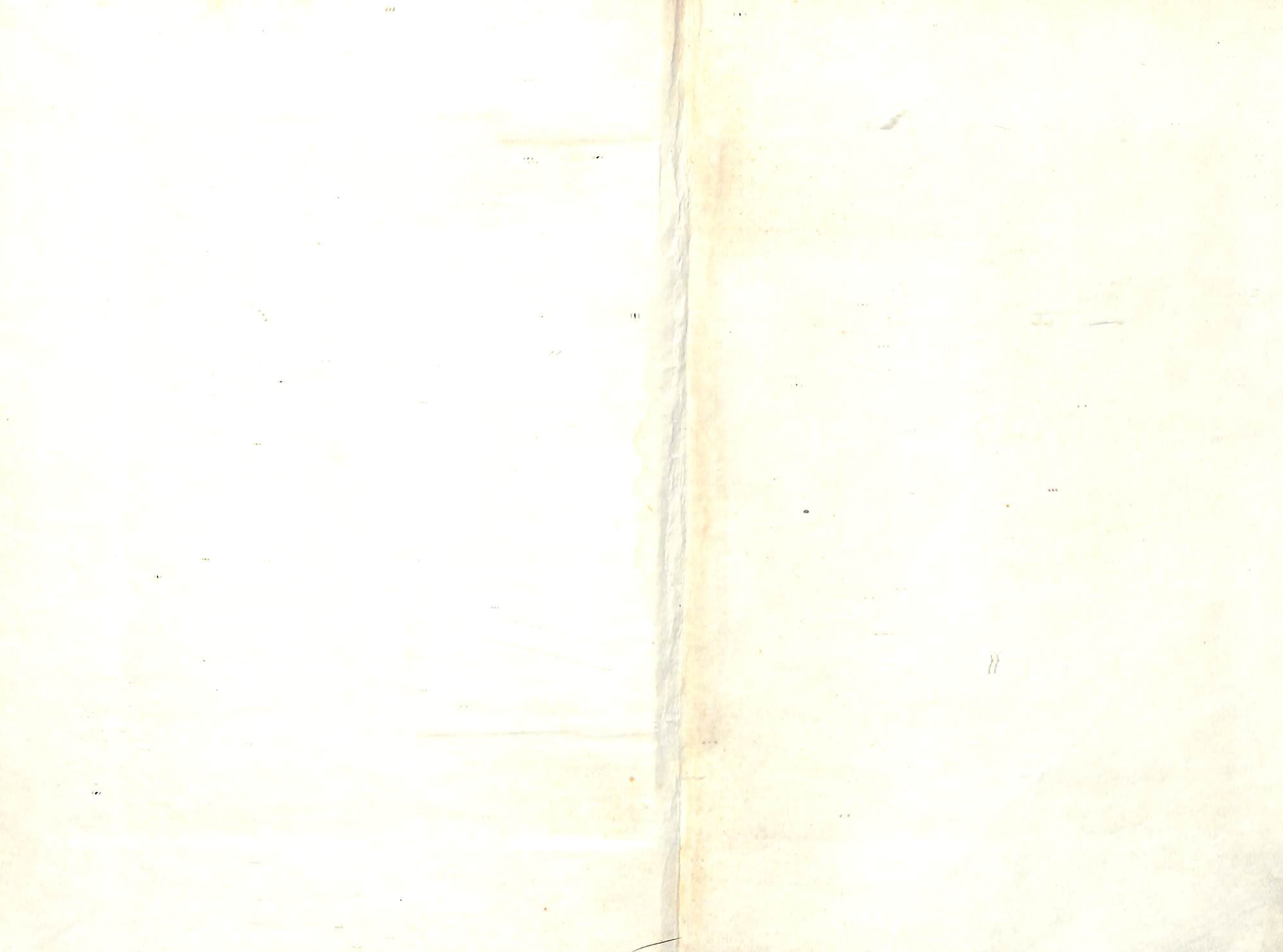
9892

Yonkers
of the
New York

9(47.925)

4-92

1910

Ս. ԿՈՒԿՈՒՆՅԱՆ.

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐՍ ՍԱՒԱԼԻՆՈՒՄ

Ս. Կուկունյան.

ПОСЛЕДНИЕ ДНИ НА САХАЛИНѢ.

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

Ս. Թ. Եսերպիանի, Ուրու.

Тип. С. Т. Шахбагова, Баку.

1910

92

4-81

9592

94(47.925)

4-92

Ս. ԿՈՒԿՈՒՆԻԱՆՆ.

5/11 SEP 20
AUG 2007

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐՍ ՍԱԽԱՆՆՈՒՄ

81681

С. Кукунянъ.

ПОСЛЕДНИЕ ДНИ НА САХАРИНЪ

Ս. Ք. Կուկունյանի, Բագու.

Тип. С. Т. Шахбагова, Баку.

1910

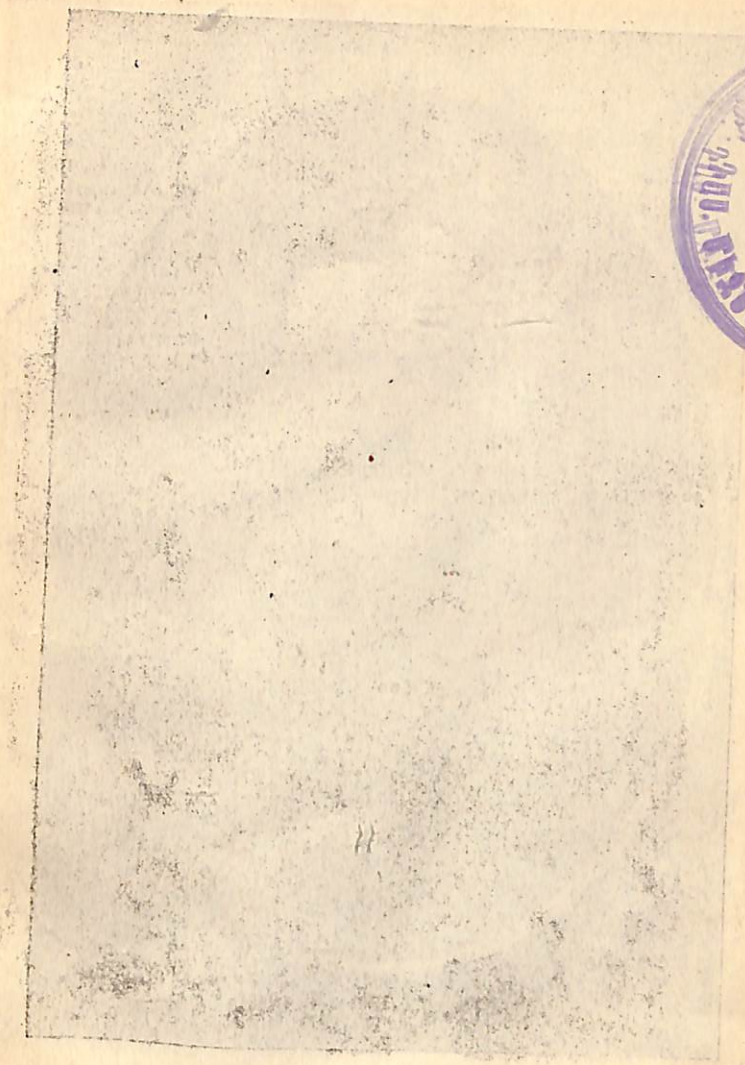

29 MAY 2013

1005 2013

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY

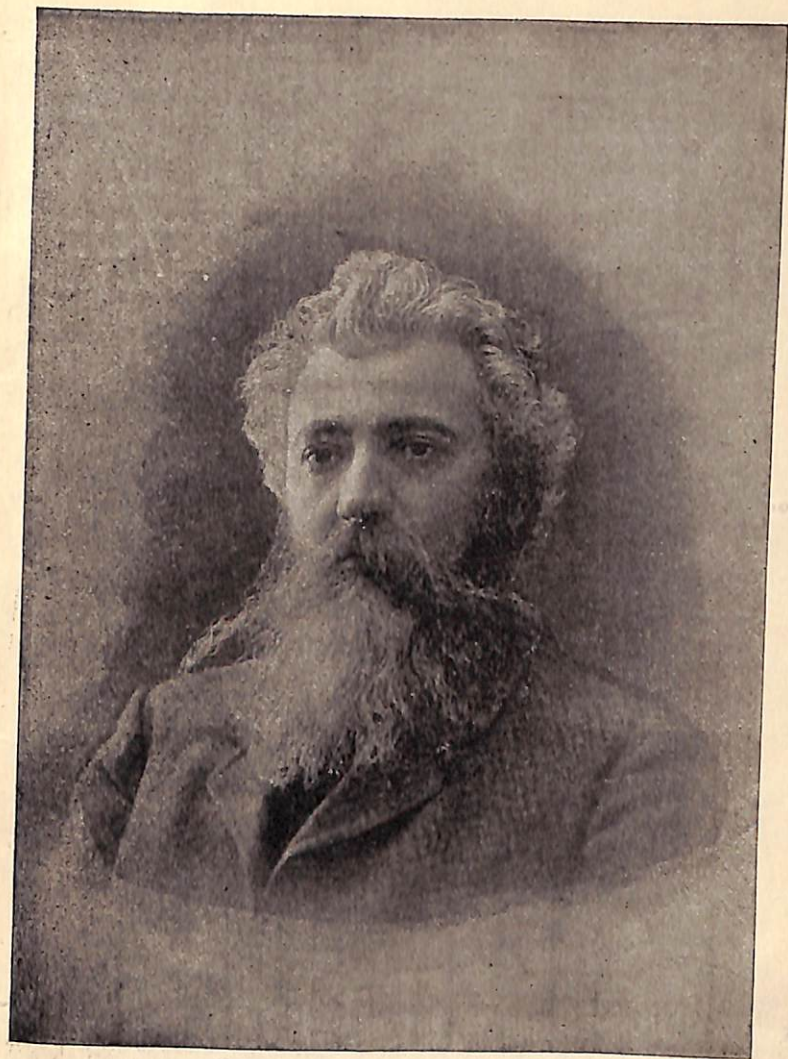

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY

Ս. ԿՈՒԿՈՒՆԵՍՆ
1893.

Ս. ԿՈՒԿՈՒՆԵՍՆ
1907.

Դո՛ւք, որ ամեն սեսակ փորձանքներ,
մերկայոյց վսանգներ արհամարելով, որ
արհաւիրքներին ձեր կուրծքը դէմ տուած՝
ուանվիրաները եղաք բազմասանջ սան-
կահայի ազատագրութեան գործին, աւելի
թանկ բան ընծայաբերել չկարողանալով,
ձեր անբիծ անուներին, ձեր անմահ
յիշատակին այս գրոյկն եմ նուիրում, որ
նոյնպէս ծնուեց սանջանքների բովից:

Իւրաքանչիւր ծանօթս առաջին իսկ
հանդիպումից՝ զարմանում է, թէ ինչո՞ւ
ես իմ յիշատակարանս չունիմ, ինչո՞ւ Սա-
խալինում անցկացրած տարիներս չեմ
նկարագրել հէնց այնտեղ: Ունենալ այդ-
պիսի հարուստ, վերին աստիճանի հետա-
քրքիր նիւթ ու նրան չդնել հասարակու-
թեան առաջ՝ յանցանք է:

Այդպէս են ասում բոլոր ընկերներս
ու ծանօթներս, և նրանց այդ յանդիմա-
նանքը ես բնական ու իրաւացի եմ գտնում:

Իսկապէս, Դանտէն երևակայեց դժոխ-
քի տանջանքներն, ու երևակայութեամբ՝

իւր հոշակաւոր «Դժոխքը» հրաշակերտեց, իսկ ես, որ ոչ թէ երևակայել, այլ տասնուվեց անծայր տարիներ իմ կաշուիս վրայ եմ զգացել ու կաթ-կաթ քամել զժոխքի ան իսկական թոյնն ու դառնութիւնը, որ Դանտէի հսկայ երևակայութիւնն անգամ չէր իշխել յայտնագործելու, ես ինչո՞ւ չպէտք է ազդակէի ի լուր աշխարհի, թէ ինչ է 16 տարուայ տաժանակրութիւնը, թէ ինչ է Սախալինը:

Բայց... Սախալինում ո՞ւմ համար գրէի, ո՞ւմ նկարագրէի տաժանակրի կեանքը. ո՞ւմ կարող էի հետաքրքրել... Տաժանակիրներին, որ հէնց իրանք են մարմնացած նկարագրութիւնը:

Ի՞նչ համար, իմ սեպհական բաւականութեան համար...

Մի մարդ, որի կեանքը շրջապատողների համար աւելի պակաս գին ունի, քան մի պատուտած փալաս, որով իրենց ոտները կարող են փաթթել, մի մարդ, որ միանգամ ընդ միշտ յոյսը կորցրել

է սքանչելի ազատ անունը վայելելու, մի մարդ, որ չի իմանում, թէ Սախալինի ամերից դէնն ինչ է կատարում, որ չի իմանում, թէ՛ տարիների ընթացքում շղթաները պէտք է իւր ոսկորներին մաշեն, թէ՛ ոսկորները շղթաներին, — այդպիսի մարդը կարող է, սիրտ կ'ունենայ գրիչ վերցնել ու ասել, թէ՛ եկ գրականութեամբ պարապեմ:

Պատահել է... և այդ ոչ թէ մենակ ինձ, այլ և շատ ու իսկական գրագէտների հետ. վերցրել ենք, գրել մի երես, տասը, քսան, հարիւր երես, ապա... ամենայն հանգստութեամբ կամ վառել, կամ՝ պատուտել:

Իսկ այժմ, քանի որ Սախալինում չեմ, քանի որ տաժանակրի շղթաներն էլ չեն գրնդում թևերիս, երկու-երեք տարուայ ազատութիւնն եմ վայելում, և, թէև այժմ էլ «տաժանակիր» ու «Սախալին» անունները վերյիշելուց սիրտս կծկւում է ցաւից ու ջղերս ցնցւում,

այնուամենայնիւ, իմ տաժանակրութեանս
մի երկու երեսն եմ տալիս, և այդ
աւելի հեշտ է, որովհետեւ իմ ազա-
տութիւնս պատմութիւնն է դա:

I

Լաւ չեմ յիշում, կարծեմ 1898-99
թուականին էր, որ Սախալինի արևելեան
ափերում գտնուող Ալէքսանդրովսկիյ
պոստում բնակչութիւն էին հաստատել
քսանաչափ եապօնացիներ, որոնք զբաղ-
ւում էին ձկնորսութեամբ և գանազան
մանր առևտրով. նրանք, իբրև վաճառա-
կաններ, կղզու բոլոր աչքի ընկնող տե-
ղերն այցելում էին առևտրական գործե-
րով, այդ պատճառով էլ ոուս պաշտօ-
նեաների ու վաճառականների հետ մշտա-
կան յարաբերութեանց մէջ էին գտնուում:
Սակայն ոուսերէն չիմանալը շատ անգամ
նրանց գործերին խոչընդոտ էր հանդի-

սանում, ուստի նրանք դիմում են ծանօթ
 ուսւ վաճառականներին ու խնդրում,
 որպէսզի մի ուսուցիչ ճարեն իրենց հա-
 մար:

Այդ ժամանակները ես արդէն «ազատ
 բանտում» էի գտնւում, և դէպքն այնպէս
 բերաւ, որ վաճառականներն ինձ առա-
 ջարկեցին սովորեցնել եապօնացիներին
 ուսաց լեզուն, իսկ նրանց ընտրութիւնն
 ինձ վրայ էր կանգ առել նրա համար, որ
 մինչև այդ էլ Ալեքսանդրովսկիյ պօ-
 ստում ես էի զանազան պաշտօնեաների
 երեխաներին ձրիաբար սովորեցնողը:

Ինչ ասել կ'ուզի, որ ես ուրախու-
 թեամբ յանձն առայ առաջարկուած
 պաշտօնն, ամսական մի չնչին վարձա-
 տրութեամբ, այն էլ, գլխաւորապէս՝
 միջերգներով. բայց ինչքան էլ չնչին
 լինէր այդ վարձատրութիւնը, այնուա-
 մենայնիւ մեծ բան էր ինձ համար, որ
 արդէն երեխաների տէր էի, և ձուկն էր
 մեր ապրուստի ամենազլխաւոր միջոցն

ու գեանախնձորը, որ խրճթիս մօտ էի
 ցանում:

Ես սկսեցի զբաղուել աշակերտներին
 հետ. նրանք բաւական ընդունակ մարդիկ
 դուրս եկան, շուտով ըմբռնում էին դասն
 ու, առհասարակ, ինտելիգէնտ, կրթուած
 մարդու տպաւորութիւն էին թողնում
 ինձ վրայ: Եւ քանի անցնում էր ժա-
 մանակը, նոյնքան էլ ես ինձ միխթա-
 րուած էի զգում, տեսնելով, որ նրանք
 ինձ վրայ բարձրից չեն նայում, որ նրանք
 դէպի ինձ վերաբերում են ոչ այնպէս,
 ինչպէս սովորաբար Սախալինումն է ըն-
 դունուած՝ վերաբերուել դէպի կատարե-
 լապէս անպաշտպան, թշուառ, իրաւա-
 դուրկ տաժանակիրը. ոչ, նրանք ինձ
 վրայ նայում էին, ինչպէս իրենց հաւա-
 սար մի մարդու: Իսկ այդ որպիսի հոգե-
 կան բաւականութիւն, սփոփանք էր
 պատճառում ինձ. նրանց հետ եղած
 ժամանակս միայն գտնում էի, որ մարդ-
 կային արժանապատուութիւնս յարգում

է, որ ես, տաժանկիր լինելով հանդերձ՝ մարդ էլ եմ... մինչդեռ այդտեղ թէ շղթայակիրները բանտում և թէ դուրսը՝ երկար տարիների ընթացքում միայն արհամարհանք և ոտնահարումն էի տեսել այն բոլորի, ինչ որ մարդուս ամենաթանկագին գանձն է:

Պէտք է խոստովանել, որ եապօնացի աշակերտներս առանձին ուշադրութիւն էին դարձնում և մի տեսակ յարգանքով վերաբերւում դէպի այն տաժանակիրները, որոնք Սախալին էին քշուել քաղաքական յանցանքների համար, մանաւանդ՝ եթէ նրանք ներկայացուցիչներ էին Ռուսաստանում գտնուող մանր ազգութիւնների: Աշակերտներիցս ոմանք խիստ հետաքրքրւում էին իմ անցեալով և պատժուելու շարժառիթներն էին հարցնում ամենայն մանրամասնութիւններով: Ես նրանց պատմեցի, թէ ինչ պայմանների մէջ էր գտնուում Տաճկա-Հայաստանը Տաճիկ կառավարութեան ձեռքում և թէ ինչպէս

1890 թուին 120 հոգուց բաղկացած մի խմբով անցայ Տաճկաստան, հայկական ազատագրութիւնը փայփայելով. պատմեցի մեր ընդհարումները Ռուս-Տաճկական սահմանից դէնը քրդերի ու տաճիկ զօրքերի հետ, թէ ինչպէս նորից ընկնելով Ռուսական սահմանը՝ պաշարուեցի ռուսական զօրքերով, և, որովհետև Ռուս կառավարութեան դէմ ոչինչ չունէինք, առանց դիմադրութեան անձնատուր եղանք, մի մասն ազատուեց փախուստով նախ քան շրջապատուեինս, իսկ ձերբակալուածներին դատեցին, դատապարտեցին և քսանուվեց հոգու տաժանակրութեան քշեցին զանազան, բայց երկար ժամանակով, իսկ ինձ՝ քսան տարով:

Նրանք ինձ լսում էին խորին ուշադրութեամբ և իրենց դիտողութիւններն անում: Իմ պատմածներին համառօտադրութիւնը նրանք լոյս ընծայեցին եապօնական թերթերում: Այնուհետև արդէն ես էի բազմատեսակ տեղեկութիւններ

տալիս իմ ժամանակուայ հայկական իրականութեան, նրա քաղաքական և տնտեսական դրութեան մասին, իսկ նրանք այդ տեղեկութիւնները պարբերաբար տեղաւորում էին իրենց թերթերում: Բայց, դժբախտաբար, նրանց որևէ թարմ տեղեկութիւն տալ չէի կարող, որովհետև տարիներ ընթացքում հայրենիքից ոչ մի լուր չունէի. թէ ես և թէ առհասարակ միւս տաժանկիրներն արտաքին աշխարհից միանգամայն կտրուած էինք:

Իմ տաժանակրութեանս երկար ու ձիգ 16 տարիների ընթացքում ես միայն 1896 թ. մի նամակ ստացայ իմ նախկին ընկեր Թ. Չ...ից, և այդ նամակն էր, որ ինձ հոգեկան ոյժ մատակարարեց՝ դառնութիւններս համբերութեամբ տանելու: Ինչպիսի փայփայանքով էի նայում ես այդ թղթի կտորին, ամեն, ամեն ինչ ես գտայ այնտեղ, որովհետև հայրենիքիցս էր գալիս, որովհետև հայրենի լեզուով էր

գրուած, և եկել էր ինձ աւետելու, որ այն գաղափարը, որի համար ես քսանամեայ տաժանակրի շղթաներին էի արժանացել, այլ ևս վերացական խնդիր չէ, այլ՝ մարմնացել է և մօտենում է իրականանալուն: Ահա մի կտոր այն նամակից, որ մինչև այժմ էլ պահում եմ մօտս, իբրև մի սրբութիւն:

«Սիրելի Սարգիս, ... ին քո գրած նամակդ ստացայ ուղիղ չորս ամսից յետոյ: Սրաի յուզմունքով և արտասուքը աչքերիս կարգացի քո նամակդ. համբուրում եմ քեզ, սիրելի Սարգիս, և սղմում եմ իմ կրծքիս քո վշտահար գլուխը: Այն միտքը՝ որ դու զո՞հ եղար գաղափարին և որ այդ զո՞հը իզուր տեղը չէր, թող մխիթարի քեզ և ոյժ ու համբերութիւն տայ դիմանալ այժմեան շարշարանքին: Քո նամակն ես արդէն ուղարկեցի ուր հարկն է. . . . կ'կարդան շատերը և կ'յանձնեն Ս. Չ...ին. . . . .»

«Չգիտեմ, արդեօք որևիցէ լուր հաս-

նում է քեզ լոյս աշխարհից թէ ոչ. մի տարի է ահա, որ հայկական հարցը նորից զարթել է և այս անգամ այնպիսի ուժով, որ այլ ևս քնացնել անկարելի է: Հայկական հարցը դարձել է ընդհանուր միջազգային հարց. բոլոր եւրոպական տէրութիւնները ձայն են բարձրացրել և պահանջում են արտօնութիւններ հայերի համար. Տաճկաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներում տիրում է ընդհանուր կոտորած. ոտի են վեր կացել Կ.Պօլիսը, Տիգրանակերտը, Սասունը, Էրզրումը, Տրապիզոնը և Զէյթունը: Աշխարհի բոլոր լրագիրները ահա՛ մի քանի ամիս է, որ շարունակ զբաղուած են հայկական հարցով և այդ շարժումների նկարագրութիւններով: Բոլոր նշաններից երևում է, որ ազատութեան արշալոյսը արդէն ծագել է և մօտեցել է բոլորէն, երբ որ մեր բազմաշարժար ազգը պէտք է ազատութիւնը դարաւոր ճնշումից: Սուլթանը արդէն մի իրարէ է հրատարակել, որով

խոստանում է զանազան բարենորոգութիւններ, բայց հայերը և օտար պետութիւնները արդէն այնքան առաջ են գնացել, որ չեն բաւականանում այդ պաշտօնական խոստումներով և շարժումը օրէցօր փոխանակ նուազելու աւելի և աւելի սաստկանում է: Այդ հսկայական շարժման առաջ մարդ ահամայ մոռանում է տարակրութեան և սքսորի դառնութիւնները . . . . .

«Հայ պատմութեան ապագայ պատմագիրը անշուշտ չի մոռանալ, որ այդ շարժման մէջ դու ևս անմասնակից չես եղել: . . . . .

«Սխմում եմ ձեռքդ և համբուրում քեզ՝ քո թ. Զ.»:

Աշակերտներին հետ պարապելով ուսերէնից, ես էլ իմ կողմից աշխատում էի ետպօններէն սովորել, և, որոշ ժամանակից յետոյ, այդ լեզուին բաւականաչափ ծանօթացայ. այդ հանգամանքը նոյնպէս դրդապատճառ էր, որ մենք փո-

հրատարակում, դեռ այն ժամանակու-
նից բաւականին ծանօթ էի այդ գործին:

Չգիտեմ, ինչով էի զբաղուած, երբ
եկան ու ասացին, որ գեներալը կանչում է:

Ես փորձով գիտէի, որ, երբ ինձ
յանկարծ կանչում էին որևէ բարձրաստի-
ճան պաշտօնեայի մօտ, ապա, հեռուից
եկած ինչ-ինչ հրահանգների համաձայն,
հսկողութիւնն ինձ վրայ աւելի ևս խստա-
ցնում էին, հոգեկան ու ֆիզիքական
տանջանքներս աւելացնելով. երբեմն նոյն
իսկ շղթաներով էր վերջանում գործը,
երևի ենթադրելով, որ ես կարող եմ
փախչել. իսկ հեռուից եկած հրահանգներն
անմիջական կապ ունէին Ռուսաստանի
ներքին կեանքի, մանաւանդ հայկական
խնդրի հետ: Կովկասի կամ Տաճկաստանի
հայերի այս կամ այն բողոքն անդրա-
դառնում էր իմ շղթաներիս վրայ: Այդ
էր պատճառը, որ գեներալի ինձ իւր
մօտ կանչելը խրճիթիս մէջ անհանդստու-
թիւն գցեց. կինս սկսեց սրանեղուել,

բայց ես, որքան էլ ներսս փոթորկում
էր, հանգստացրի, ասելով, որ երևի
որևէ ստուգման գործ կայ: Ասացի ու
ճանապարհուեցի դէպի գեներալի դիւ-
նաստունը: Երբ գեներալին զեկուցում
տուին իմ մասին, նա դարձաւ դէպի ինձ:

— Դձեք էք Կուկունեանը, — ասաց
նա, ինձ հետ «դուք»-ով խօսելով. մի
վերաբերմունք, որ շատ հազուադիւս է
Սախալինում և մի առանձին շնորհ է
մեծաւորի կողմից՝ դէպի մի իրաւագուրկ
տաժանակիր:

— Այո, ես եմ, ձերդ գերագանցու-
թիւն, — պատասխանեցի նրան, անհամբեր
սպասելով, թէ՛ ինչ նորութիւն պէտք է
ասէ:

— Ինձ յայտնեցին, որ դուք ծանօթ
էք տպարանական գործին, — քիչ կանգ
առնելուց յետոյ, ասաց նա:

— Այո, բաւականաչափ ծանօթ եմ:

— Կարճ էք տպարանական գոր-
ծերը տանել:

— Կարող եմ:

— Այդ դէպքում՝ ես ձեզ նշանակում եմ կառավարական տպարանի կառավարիչ: աշխատեցէք գործերը կանոնաւորել, որ այնքան էլ նախանձելի չեն, — ասաց նա, ապա, դառնալով իմ անմիջական իշխանաւորներին, պատուիրեց յանձնել ինձ նոր պաշտօնս:

Գեներալի մօտ կանչուել, տաժարակիր լինել և յանկարծ, պատժուելու փոխարէն, դեռ պատասխանատու պաշտօն ստանալ, երևակայել չէի կարող: Կարծես թէ տասնեակ տարիներով Սախալինում անցկացրած դժոխային կեանքս իրա տանջանքների վերջակէտն էր դնում, և իմ ջղային — գրգռուած դրութիւնս կամաց-կամաց մեղմանալու կէտին էր յանգում:

Պետք է խոստովանել, որ ես իմ գործս բաւական հմտութեամբ տարայ, և, առանց չափազանցներու եմ ասում, տպարանն իմ կառավարչութեան առաջին

տարին աւելի արդիւնք տուաւ, քան թէ իւր գոյութեան ամբողջ քսան տարուայ ժամանակաշրջանում:

Նոր պաշտօնումս մի տարի անց էի կացրել, երբ գեներալ Լեպպունովը իւր մի նոր շրջագայութեան և ընկիզկայի ժամանակ նորից հետաքրքրուեց տպարանով, քննեց մի տարուայ ամբողջ գործն ու գտաւ, ինչպէս ասացի, որ տպարանը ոչ թէ վրաս է արել ըստ սովորականին, այլ և մի քանի հազար բուբուլ արդիւնք է տուել: Այդ բոլորը տեսնելուց յետոյ, գեներալը իւր գոհունակութիւնը յայտնեց ինձ, որ այդքան բարեխղճօրէն ու իմացականութեամբ եմ տարել գործս, ապա դարձաւ դիւանատան կառավարչին:

— Իսկ ինչքան ռոճիկ է ստանում Կուկունեանը:

— Ոչինչ, ձերդ գերազանցութիւն, — պատասխանեց դիւանատան կառավարիչն, աւելացնելով. — Կուկունեանը տաժանակիր է, իսկ օրէնքով՝ տաժանա-

կիրն իրեն յանձնած բոլոր գործերը պէտք է ձրի կատարէ:

— Այդ օրէնքը ես էլ գիտեմ,— վրայ բերաւ գեներալը, — բայց այն ես գիտեմ, որ տաժանակիր Կուկունեանն աւելի լաւ է պաշտպանել Նորին Կայսերական Մեծութեան շահերը, քան թէ Նրա ոչ տաժանակիր, ռոճիկ ստացող պաշտօնեաները... Նշանակել Կուկունեանին ամսական երեսուն ռուբլի:

Տաժանակիր՝ և 30 ռուբլի ռոճիկ Սախալինում՝ դա մի հազուադիւտ բախտաւորութիւն է. բայց այս անգամ ինձ 30 ռուբլին չէր հետաքրքրողը, այլ այն, որ ես դրանով մի քայլ էլ առաջ անցայ իմ մարդկային իրաւունքներիս մէջ: Գեներալի քաղաքավարի վարմունքը, նրա յայտնած շնորհակալութիւնը, 30 ռուբլի ռոճիկս և ինձ հետ «դուք»-ով խօսելը մի կատարեալ յեղափոխութիւն մտցրին ինձ շրջապատող բոլոր պաշտօնեաների մէջ, և նրանք էլ, հեռուելով իրենց մեծին,

աշխատում էին քաղաքավարի լինել հետո: Ահա այդ հանգամանքն էր պատճառը, որ ես ինձ որոշ չափով մխիթարուած էի գտնում, թէև շատ անգամ էի նկատում, թէ որքան ծանր է Սախալինեան մթնոլորտին սովորած պաշտօնեաների համար՝ մի որևէ տաժանակրի հետ մարդավայել վարուելը:

Օրինակ, նրանցից ոմանք, գեներալի վարմունքից խրախուսուած, ցանկանում էին ինձ հետ բարևել, ձեռք տալ. բայց դա հեշտ բան է, իսկի կարելի է, որ Սախալինեան ամենաչնչին աստիճանաւորն անգամ իւր ձեռքը կպցնի տաժանակրի ձեռքին... և նրանք վախժխելով, զգուշութեամբ իրենց ձեռքն էին մեկնում ինձ, բարևում, ու արագութեամբ յետ քաշում, կարծես մի սոսկալի վտանգից ազատուելով, որ այդ «սրբապղծութիւնը» ոչ ոք չտեսաւ:

Եւ ամբողջ ցաւը նրանում էր, որ ես մերժել, նրես շուռ տալ այդ տեսակ

բարեկից՝ չէի կարող... Ի՞նչ անէի, պայ-
մաններս այդպէս էին... Բայց և այնպէս,
համեմատած այդտեղ անցկացրած նախ-
կին տարիներին հետ, ներկայ կացու-
թիւնս անպայման գերազասելի էր:

II

«Նախկին տարիներն», ասում եմ ու
ստուգում ամբողջ մարմնով, իմ ամբողջ
էութեամբ, երբ յիշողութեանս մէջ վե-
րակենդանանում են այն զարհուրելի
օրերը: Սախալինեան դժոխքի մասին գա-
ղափար կազմելու համար, հարկաւոր է
ապրել այն դժոխքում, զգալ իրա կաշուի
վրայ բոլոր տանջանքները. թէ չէ, ո՛չ
մի նկարագրութիւն, ո՛չ մի գրիչ պատ-
կերացնել Սախալինն՝ անկարող է: Վերա-
դարձիցս յետոյ ես կարգացի Ա. Չերսո-
վի, Դորոշևիչի գրուածքները Սախալինի
մասին, բայց այնտեղ ես միայն ամբողջի
կմախքը գտայ, որովհետև, կրկնում եմ,

Սախալինը հասկանալու համար՝ անձնա-
կանի վրայ զգալ է պէտք. տեսներն ու
լսելը շատ քիչ է:

Ինտելիգէնտ, հասարակական գործիչ,
բժիշկ, փաստաբան կամ ինժեներ, այս
կամ այն պատճառով դատապարտում
և ընկնում է Սախալին. այնուհետև նա
այլ ևս ինտելիգէնտ, բժիշկ կամ փաստա-
բան չէ, նա... նոյն իսկ մարդ չէ. նա
միայն տաժանակիր է, մի շնչաւոր էակ,
որին իրաւունք է տրւում զգալ, բայց
չբողոքել, մտածել, բայց չարտայայտել.
մի էակ, որ իրաւունք ունի աշխատելու
բարածուխի հանքերում, գերաններ քաշել,
քանի շունչ և շարժուելու հնարաւորու-
թիւն ունի. մի իրաւագուրկ դժբախտ, որ
ամեն բոպէ կարող է ծեծուիլ ճիւղտանե-
րով, շղթաների զարկուիլ, փոքրիկ սայ-
լակներէ շղթայուիլ, մի խօսքով՝ ամեն
տեսակ պատուհանների ենթարկուիլ, սա-
կայն առանց բողոքելու, առանց նոյն իսկ
արանջալու մասին մտածելու, որովհետև

բողոքն ու տրանջալը միայն դառնութիւններն են կրկնապատկում, եռապատկում:

Երանելի են անասունները. ամսոս չէն կենդանիները. նրանց խնամում, պահում, պահպանում են. իսկ տաժանակրի՛ն, մանաւանդ եթէ նա իւր անցեալն ունի, կրթուած, զարգացած մարդ է: Ամենաստորին պաշտօնեաներից շատերը մի առանձին չարութեամբ են հետամտում այդպիսիներին, նրանց ինքնասիրութեան բեկորները ցեխի մէջ տրորելու, նրանց ծաղրելու, նուաստացնելու համար: Եթէ մեծաւորներից մէկն ու մէկին անցնելուց չտեսար ու գղակ չվերցրիր, գլուխ չխոնարհեցիր, պատժից չես խուսափի, թէկուզ մի հարիւր անգամ նրանից բարձր եղած լինիս թէ գիտութեամբ, թէ հասարակական դիրքով. դու իրաւունք չունիս, դու պարտաւոր ես տեսնելու: Եւ քանի՜-քանիսներն են ծեծուել, ճիպտաների հարուածներ

կերել միմիայն այդ տաշաբախտ գղակային խնդրի պատճառով: Այդ բողոքի վրայ եթէ աւելացնենք և՛ տաժանակիր աշխատանքներն, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, թէ ինչ էր մեր դրութիւնը:

Սախալինում օրէնք կար, որ կառավարութեան պէտքերի համար կտրուելիք գերանները տաժանակիրները պէտք է կտրէին, տեղ հասցնէին. այդ գործը յանձնում էին տաժանակիրների մի խմբակի, հինգ հոգուց բաղկացած, ու պատուիրում, թէ՛ մօտակայ անտառից պէտք է կտրել այս ինչ հաստութեամբ, այս ինչ երկարութեամբ գերան և հասցնել որոշուած տեղը: Վաթսուն աստիճան սառնամանիքի միջից հինգ հոգով ճանապարհւում էինք անտառ: Սախալինում մի հիւանդութիւն կայ, որ սոսկալի ցրտերում անուշ քուն է բերում մարդուս վրայ. ով քնեց, նա կորած է. սառչում է: Երբ մենք էլ ուղևորում էինք անտառ, անտանելի ցրտի մէջ երբեմն այդ քաղցր քունը

բռնում էր մէկն ու մէկին, և ցանկա-
նում ես պառկել ձիւնի մէջ, քնել, անվերջ
քնել, այնքան ուժեղ և քաղցր էր լինում
քնելու տենչը. սակայն այդ քունը մա-
հացու է: Եւ ներսդ սկսում է մի սարսա-
փելի կռիւ. քո ամբողջ զգայարանքներդ
կանչում են. — պառկիր, քնիր, — և կարծես
մի անտեսանելի երկաթէ բազուկ գլուխդ
բռնած՝ խոնարհում է գէպի ձիւնածածկ
գետինը. սակայն միւնոյն ժամանակ
գործում է և՛ ուղեղդ. նա հրամայում
է. — չքնես, հալածիր քունդ, թէ չէ՝ մեռած
ես: — Եւ լաւ է, եթէ ընկերներդ նկատում
են այդ, վրադ թափւում, ձիւնով հարում
վիզդ ու ճակատդ, բշտբշտում ու քունդ
փախցնում, կամ, աւելի ճիշտն ասած՝
մահից ազատում:

Ահա այդ գրութեամբ հասնում ենք
անտառին, սառցի լուլաները կախկիսում
մեր մազ ու միրուքից, կտրում ահագին
գերանը, ճիւղերը կտրտում, ու հինգ հո-
գով լծուած՝ ձեան երեսով սահեցնում

դէպի որոշուած տեղը: Ինչէր չէինք
քաշում ճանապարհին, քանի՛ անգամ
գլորւում, նորից վեր կենում, նորից
գլորւում, ապա նորից փէտացած ձեռնե-
րով կպչում գերանին, տնքում, հառաչում
և ուժերի մնացած բեկորները լարելով
նորից ձգում ու ձգում, մինչև որ 60⁰
սառնամանիքում քրտնոզող եղած, հո-
գեհան դարձած, ջարդուած, փշրուած,
բերում ու տեղ էինք հասցնում:

Բայց եթէ գերանն ընդունող պաշ-
տօնեայի քէֆը տեղը չէ, կամ բարկացած
է ձեզնից մէկն ու մէկը վրայ, կամ՝ հէնց
այնպէս, վայրենի քմահաճոյք ունի և
ուզում է իւր ամենակարողութիւնը ցոյց
սալ՝

— «Բրակ», — կանչում է նա ամե-
նայն սառնասրտութեամբ, տանջանքնե-
րիցդ ծնուած ու մարմնացած գերանը
մերժելով:

Լուռ, մունջ, անբարբառ մենք նորից
պէտք է գնայինք նոյն ճանապարհով,

տանջանքի բովից մի աւելորդ անգամ ևս անցնելու. և ատելութեան թոյնն էր միայն, որ մեր սրտում բորբոքուելով՝ մի քիչ հանգստացնում էր մեզ: Այդ էլ մի բան էր. գոնէ ատել կարող էինք:

Երբեմն պատահում էր, որ մեր անլուր տանջանքների, գերանը քաշելու ժամանակ, օգնութեան էին հասնում գիւղացիութեան իրաւունք ստացած նախկին տաժանակիրներն ու մեր բեռը թեթևացնում: Այդպէս է. «Թշուառն է թշուառին կարեկից». չէ որ նրանք դեռ երէկ էին նոյն այդ թշուառութեան ծովում լող տալիս. նրանք հասկանում էին մեզ, և միայն նրանք էին մեզ խղճացողը, օգնութեան ձեռք մեկնողը:

Ամառները, երբ եղանակը տաք, և ցրտից պատսպարուելու պէտքը չէր լինում, շատ անգամ էր պատահում, որ մենք մնում էինք անտառներում, մեր աշխատանքի տեղը, թեթև հսկողութեան տակ: Տեղական վարչութիւնը շատ լա-

գիտէր, որ, միևնոյն է, ինչքան էլ հսկողութիւնը թոյլ լինի, աշխատանքի տեղից փախչող չպիտի լինի. և, իսկապէս, ո՞վ պէտք է փախչէր, ո՞ւր պէտք է փախչէր. չորս կողմը ծով, չորս կողմը մահ. չէ որ չորս կողմը թափառական տաժանակիրներն էին վիտում, որ մի կտոր կաշուի կամ երկու կոպէկի համար պատրաստ էին գլուխդ փայտով կամ սրած երկաթէ կտորով փշրելու:

Փախչելու փորձեր, այո՛, լինում էին, բայց այդ փորձերն անում էին նրանք, որ ինքնասպանութիւն գործելու քաջութիւն չէին ունենում, սակայն դիմում էին դէպի անխուսափելի կորուստ: Թէ չէ՝ կարելի է երևակայել. նստել մի կտոր գերանի վրայ, առանց հացի, առանց ջրի ընկնել անվերջ ովկիանոսի երեսը, իրեն յանձնել ալիքներին ու յուսալ՝ թէ ասի պէտք է դուրս գայ. միայն վերջին ծայր յուսահատութեան հասածներն էին այդ խելագար քայլին դիմում՝ գոնէ Սախալինի

մթնուղորտից դուրս մեռնելու: Եւ եթէ նրանք կուլ էին գնում ովկիանոսի ջրերին, սպանւում էին փախուստի ժամանակ, ապա՝ ինչ հոգ.— մի շնով պակաս է,—ասում էր տեղական վարչութիւնն ու՝ ամենահանգիստ կերպով՝ իւր տեղեկագիրը կազմում, որ այս ինչ տաժանակիրն սպանուեց այս ինչ ժամանակ:

Բացի այդ բոլոր անյողթելի խոչընդոտները, կար և մի ուրիշ արգելաօրէթ հանգամանք, որ փախչել ցանկացողների կամ արդէն փախուստի ճանապարհը բռնածների գերեզմանն էր դառնում: Այդ այն օրէնքն է, որ տեղական բնիկներն—այնօաներն ու գիլեակները—և զինուորները, եթէ փախած տաժանակիրն կամ բռնեն, կամ թէ սպանեն, իւրաքանչիւրի համար ստանում են երեք բուբլի. իսկ երեք բուբլին Սախալինում մի այնպիսի ահռելի գումար է, որի համար շատ շատերը դուրս կը գային մարդկանց որսի:

Փախուստ տալու այդ անթիւ և ծանր

հանգամանքների շնորհիւ, մեր տաժանակիրութեան օրական «դասը» վերջացնելուց յետոյ, մեզ թողնում էին աշխատանքի վայրում մնալու, հետևեալ օրը նոյն տեղում մեր աշխատանքը շարունակելու համար:

Օրուայ տաժանելի, ֆիզիքական աշխատանքը կատարելուց յետոյ, մենք իրիկունն ու ժատպառ վեր էինք ընկնում, աչքներս անձկութեամբ դէպի հեռուն երևացող մայր ցամաքի ափին զցում և, անձնատուր լինելով սպանիչ, դառն խոհերի, ինքնամոռացութեան մատնուած՝ քուն մտնում: Առաւօտն արթնանալուց՝ մարդ մի բան ուտելու անդիմադրելի ցանկութիւն է զգում: Ուտել... բայց սրտեղից, իւրաքանչիւր տաժանակիրն օրական տալիս են երեք գրուանքայ հաց, որ խոնջալից գործի ժամանակ չի էլ իմացւում, թէ երբ կերանք, ինչպէս կերանք: Այդ ի նկատի ունենալով, ոմանք սովորութիւն էին դարձրել իրենց սղորմելի երեք

Ֆունտից մի կէս ֆունտաչափ կտրել բերնիցը, հետևեալ օրուայ համար: Միայն գիշերը պահել զբազանում՝ փորձը ցոյց էր տուել, որ չէր կարելի. բոլորը սոված մարդիկ էին. գողանում, ուտում էին: Ուստի քանդում էին հողը կէս արշինաչափ, հացը դնում այնտեղ ու վրան պառկում: Բայց սո՛վը, ամենակարող սովը, որ միւս տաժանակիրներին ևս խեղդում էր, ստիպում էր այդ թշուառութեան որդեգիրներին երկու արշին, մի սաժէն հեռաւորութիւնից քանդել գետինը, հասնել փոսում թագցրած հացին ու հանել այնտեղից...

Ասածս չափազանցութիւն չէ, այլ մի շատ սովորական երևոյթ՝ հառաչանքների տակ թաղուած այդ կղզու վրայ. միթէ՞ քիչ է պատահել, որ փախուստի ժամանակ, երկար թափառելուց յետոյ, քաղցածութիւնն այնպիսի խելագար դրութեան է հասցրել, որ ընկերն ընկերոջն սպանել ու նրա մտոյն է կերակրուել:

Սրանով ես իհարկէ Սախալինը նկարագրելու միտքը չունիմ, մի քանի երեսում Սախալինը տեղաւորել՝ միամտութիւն է. բայց հէնց այս տողերն էլ բաւական են հասկանալու համար, որ սպարանում կառավարիչ նշանակուելուցս ու երեսուն ըուբլի ամսական ստանալուց յետոյ, ես անշուշտ լաւ դրութեան մէջ էի գտնւում, քան թէ իմ միւս բախտակիցներս: Եթէ դրա վրայ աւելացնենք և այն, որ ետպօնացի աշակերտներին մօտ ես մարդ էի այլ ո՛չ թէ մի պարիս, մի դժբախտ տաժանակիր, ապա հասկանալի կը լինի, որ զուր չէր իմ գոհունակութիւնս:

III

Ինչպէս ասացի, ետպօնացի աշակերտներս զուրս եկան դիւրըմբռնող, բաւական ընդունակ մարդիկ. նրանք ժամանակի ընթացքում կարողացան հեշտութեամբ սովորել ու գրեթէ տիրա-

պետել ոռւսաց լեզուին թէ՛ խօսելում և թէ՛ գրելում: Սովորելու ծարաւն ու նրանց ցոյց տուած եռանդն, աշխատասիրութիւնն ինձ հիացնում էր. մանրունք ծախող հասարակ վաճառականներ լինել և այս տեսակ լեզու սովորելու եռանդ... ամենևին չէին նմանում իմ տեսած այլ վաճառականներին, որոնց ամբողջ գիտութիւնն արշինով սկսւում և արշինով էլ վերջանում էր:

Նրանց մէջ լուսանկարիչ ևս կար, որ, իբրև սիրող, զանազան տեսարաններ էր նկարում: Ժամանակի ընթացքում իմ այդ 28—35 տարեկան վաճառական աշակերտներս այնքան կապուեցին ինձ հետ, այնքան սովորեցինք միմեանց, որ նրանք առաջարկեցին՝ իրենց հետ նկարուել խմբովին. և ինձ մէջ տեղ առնելով՝ բոլորս նկարուեցինք միասին:

Այնուհետև դասատուութիւնս էլի տեւեց բաւական ժամանակ, մինչև որ աշակերտներս կամաց-կամաց սկսեցին հեռանալ

կղզուց: Այդ ոռւս-եապօնական պատերազմից մի տարի առաջ էր: Պատահում էր, որ նրանցից հինգ հոգի գնում էին Նապօնիա, երեքը վերադառնում, չորսը գնում, մէկը վերադառնում, և այլն, մինչև որ վերջերք մնացին, կարծեմ, միայն երեք հոգի, որոնք նոյնպէս թողեցին կղզին ու հեռացան, երբ կռուի ձայնը տարածուեց: Թէ ինչու նրանք գնում ու չէին վերադառնում, ոչ ոք բացատրել չէր կարողանում և իսկի չէր էլ հետաքրքրւում. — վաճառականներ էին, առետուրը վերջացրին ու գնացին. ինչ կայ որ. աստորական աշխարհում դա մի սովորական երևոյթ է:

Աշակերտներս գնալուց յետոյ, ես ինձ բաւական մենակ էի զգում և հոգեկան բաւականութիւն էի գտնում, երբ սպարանում գործս վերջացնելուց յետոյ՝ տաժանակիրների երեխաներին էի սովորեցնում, պարզ բան է, ճրիարար. մերկ, թշուառ մարդիկ էին, եթէ տային էլ,

կարելի էր վերցնել. արեան գին կը լինէր: Այդ երեխաների հետ ես դեռ վաղուց էի պարապում, գուցէ և պատճառներէից մէկն էլ դա էր, որ իմ շրջապատողների մէջ որոշ դիրք ունէի:

Գանք պատմութեանս թելին:

Սախալինում իրա օրերն անցկացրած մարդը միայն կարող է իմանալ, թէ որքան այդ կղզու բնակչութիւնը կտրուած է արտաքին աշխարհից: Դեռ պաշտօնեաներն էլի մի բան իմանում էին, գոնէ պաշտօնական հրահանգներից ու հեռագիրներից նրանք որոշ, հատուկտոր տեղեկութիւններ ձեռք էին բերում: Իսկ տաժանակիրները... դուրսը աշխարհ քանդուի, տակն ու վրայ լինի, ոչ ոք ոչինչ չի իմանայ: Այդպէս՝ տասնեակ տարիներ Տաճկա-Հայաստանում, իմ աքսորուելուցս յետոյ, հազարաւոր ցնցող դէպքեր էին տեղի ունեցել, բայց այդ մասին ես նոյնքան զիտէի, որքան, եթէ ապրելիս չլինէի: Ուստի զարմանալի չէ, որ Ռուս-

եապօնական պատերազմն արդէն ամիս ու կէս էր սկսուած, իսկ մենք ամենաթեթև լուր անգամ այդ մասին չունէինք, մինչև որ հեռագրական գործակալութիւնն այդ մասին յայտարարեց. տպարանում, որտեղ ես կառավարիչ էի, յայտնի դարձաւ ու տարածուեց կղզու բոլոր անկիւններում:

Սկսուած պատերազմը մեր՝ տաժանակիրներին մէջ մեծ իրարանցում գցեց. զանազան տեսակ տրամադրութիւններ, յոյզեր ու յոյսեր ծնեցին Սախալինում: Նրանք մինչև անգամ, որ անդառնալի կերպով կորցրած էին համարում ազատուելու յոյսը, որ մայր ցամաքի մասին այլ ևս լսել անգամ չէին ուզում, որովհետև յաւիտենապէս մեռած էին հաշուում իրենց համար, նրանք էլ վերակենդանացան և տաք-տաք խօսում էին, թէ՛ ինչ կարող է բերել իրենց համար պատերազմը: Ամեն ինչից զրկուած, ամեն թանկագին բան, տուն, տեղ, ընտանիք

կորցրած ու տաժանակիրութեան մէջ տա-
րիներ անցկացրած մարդիկ՝ ցանկանում
էին պատերազմից առաջանալիք բոլոր
հետևանքներն այնպէս դատաւորել, որ
յօգուտ իրենց վիճակի թեթևացմանը լի-
նի:

Այդ միջոցներում էր, որ գեներալ
Լեապունովը ապրիլի 30-ին 1905 թուի՝
յայտարարեց ի լուր Սախալինեան բոլոր
տաժանակիրների, որ Կայսրը յատկապես
մեզ համար հրատարակել է հետևեալ
հրովարտակը, որի բովանդակութիւնն այս-
տեղ ես առաջ եմ բերում համառօտ
կերպով.

1) Թշնամու դէմ կամաւոր գրուող
տաժանակիրները մի ամիսը հաշուել մի
տարի:

2) Կամաւորների շարքերում գիւղա-
ցիութեան իրաւունք ստացած տաժանա-
կրին իսկոյն յատկացնել այդ իրաւունքը:

3) Տաժանակիրութիւնից գիւղացիու-
թեան անցած և իբրև գիւղացի՝ կամաւոր

գրուածներին, եթէ նրանք կը մնան մին-
չև կամաւորների արձակումը, ապա
նրանց իրաւունք տալ արքունական հա-
շուով վերագանալ հայրենիք և թոյլ տալ
նրանց բնակչութեան աեղի ազատ ընտրու-
թիւն. Ռուսաստանի բոլոր կողմերում,
նոյնպէս և մայրաքաղաքներում ու մայ-
րաքաղաքային նահանգներում, վերադար-
ձնելով նրանց գատարանով կորցրած բո-
լոր իրաւունքները:

Սախալինի զինուորական նահանգա-
պետի այդ հրամանից յետոյ կարելի է
երևակայել կղզու տաժանակիրների և տա-
ժանակիրութիւնից գիւղացիութեան իրա-
ւունք ստացածների հողեկան գրութիւնը:
Ստեղծուեց մի էլէքտրականացած գրու-
թիւն...

Օ, ազատուել Սախալինից... Դրա
համար ոչ թէ կամաւոր գրուել, ոչ թէ
երկու-երեք կտիւնների արժէք մասնակցել,
այլ հազար-հազար արիւնահեղ ճակատա-
մարտների, միայն թէ գնալ, մի կերպ

դուրս գալ այդ դժոխքից... Թո՛ղ պատե-
րագմի դաշտում գնդակը ճակատո՞ղ փշրէ,
թո՛ղ եապօնացու սուխը կուրծքդ մխուի,
կամ թնդանօթի ուումբը քեզ կտոր-կտոր
անէ, և դիակդ զիշակեր զազաններէ կեր
դառնայ, միայն թէ մոռանանք շղթանե-
րը, չլսենք նրանց զարհուրելի շրխկոցը,
ազատուենք մեզ ստորացնող, մեր մարդ-
կային բոլոր արժանաւորութիւնները ցե-
խի մէջ շաղախող պայմաններից, միայն
թէ զէթ մի անգամ էլ տեսնենք մեր
քաղցր, կարօտած հայրենիքն ու այնպէս
մեռնենք...

Ահա այդ միտքն էր, որ ծագեց
կղզու դժոխքում եղողների մէջ:

Բայց միւս կողմից էլ... զրուե՛լ
արդեօք կամաւոր: Կային դառնութեան
թոյնը մինչև յատակը քամած տաժա-
նակիրներ, որ ուղղակի ասում էին.

— Կամաւոր զրուել. գնանք ո՞ւմ
օգնելու... Չէ, չենք ուզում:

Հոգեկան կռիւն իմ մէջ երկար

տեեց. երկու հաւասար ուժեր ներքին
աշխարհումս դէմ առ դէմ էին ելել, և
ես տանջւում էի.

— Գրուե՛լ կամաւոր, թէ չէ:

Երկար մաքառումից յետոյ՝ Սախա-
լինից ազատուելու ցանկութիւնը գերա-
կըշռեց իմ միւս զգացմունքներին, և կա-
մաւորների ցուցակում՝ իմ անունս էլ
գրի:

Այդպիսով՝ կամաւոր զրուողների
թիւը հասաւ 8—9000-ի: Տաժանակիրների
այդ բանակին զինեցին հին ձևի հրացան-
ներով—բէրզանկաներով ու միացրին
տեղական զօրքերին, որով կազմուեց
16—17000-անոց մի բանակ:

Դրանից յետոյ կղզու կամաւորների
ու զօրքերի ընդհանուր հրամանատարը,
որ Բաճրագոյն հրովարտակով գեներալ-
լէյտէնանտ Լեապունովն էր նշանակուած՝
կղզին երեք պատերազմական շրջանների
բաժանեց և հարաւային մասը, որ
բոլորովին անջատուած էր, յանձնեց

մի գնդապետի, իսկ ինքը՝ զօրքերից 10000-աչափ վերցնելով՝ իրեն թողեց միջին և հիւսիսային մասը: Ես էլ, իբրև պատերազմական տպարանի կառավարիչ և կամաւոր, պէտք է գտնուէի գեներալին հետևող տպարանում, հրամաններ ու հրահանգներ շուտափոյթ տպագրել տալու, և, առհասարակ՝ այդպիսի դէպքերում տպարանական բարդ գործը տանելու համար:

Ամառուայ սկզբներին Սախալինի չորս կողմի սառոյցները հալուելով՝ հնարաւորութիւն են տալիս նաւերին կղզու ամերին մօտենալու: Այդ ինկատի ունենալով, զօրքերի ընդհանուր հրամանատարը կղզու հարաւային շրջանը որոշ չափով ապահովելուց յետոյ, բանակը վերցրաւ և Ալէքսանդրովսկիյ պօստից հեռացաւ եօթանասուն վերստի վրայ գլանուող Բիկովսկ մեծ գիւղը, որ վեց-եօթ հարիւր տուն բնակչութիւն ունէր: Գեներալի այդ քայլը նրա համար էր, որ-

պէսզի եապօնական նաւերը, յարմարութիւն ունենալով կղզուն մօտենալու, իրեն յանկարծակիի չբերէին: Սախայն ամառն անցկացաւ, վրա հասաւ Սախալինեան ցրաաշունչ ձմեռը, ծովերը սառան, և էլ երկիւղ չկար, թէ՛ եապօնական զօրքը կարող էր ամի իջնել. ուստի գեներալը հրաման տուաւ նորից իջնել Ալէքսանդրովսկիյ պօստը:

Այդտեղ, պօստում, մենք անցկացրինք ամբողջ ձմեռը, մինչև եղանակները տաքացան, սառոյցները սկսուեցին, և տիրեց նախկին սպասողական դրութիւնը, թէ՛ ահա որտեղից որ է՝ եապօնական նաւերը կ'երևան կղզու մօտերքը: Այդ ջղային դրութիւնը տևեց մինչև յուլիսի սկզբները, երբ գեներալը, որքան յիշում եմ, նորից մտադրուեց քաշուել դէպի Բիկովսկ, այնտեղ ամրանալու համար:

Բայց հէնց այդ օրերը յանկարծ ամբողջ Սախալինում, այստեղ-այնտեղ,

ուսերէն լեզուով տպագրուած թուոցիկներ երևացին՝ եապօնացիների կողմից ուղղած կղզու բոլոր թէ՛ տաժանակիրներին, թէ՛ տաժանակրութիւնից գիւղացիութեան իրաւունք ստացածներին: Ի՞նչ միջոցներով, ո՞ւմ ձեռքով էին տարածուել այդ թուոցիկները, յայտնի չէ, միայն նրանք գրուած էին հետևեալ բովանդակութեամբ.

Ռուս-եապօնական կռիւր տարուց աւելի է որ տևում է, և այդքան ժամանակամիջոցում եապօնական զօրքը ոչ մի պարտութիւն չէ կրել: Ռուսական ուժերը ջարդուած են թէ՛ ծովում, թէ՛ ցամաքում: Գրաւուած են ուսական բոլոր ամրոցները, Պօրա-Արաուրը, Մուկղէնը: Այժմ դիմում են դէպի Խարբին: Ամբողջ Մանջուրեան իրենց ձեռքն է: Գրաւել են Սախալինի հարաւային մասը և շուտով ամբողջ կղզուն կը տիրեն: Ապա համառօտ կերպով պատմում էր, թէ յեղափոխութիւնն ինչպիսի ծաւալ է ստացել Ռուսաստանում ներկայ կառավարութիւնը

խորտակելու համար, որ եապօնական զօրքը ազատութիւն է բերում ուս ժողովրդի համար և որ այդ ազատութիւնը շուտով կը ծագի և՛ Սախալինում երկար տարիներ դեգերուող տասնեակ հազարաւոր աքսորականների համար:— «Իմացած լինէք, որ եապօնական զօրքը գալիս է ձեզ փրկելու այն կառավարութիւնից, որ ձեզ շղթաների զարկելով՝ անլուր տանջանքների է մատնել. և, թէև եապօնական յաղթական բանակի համար ոչ մի նշանակութիւն չունի ձեր դիմադրութիւնը, այնուամենայնիւ զգուշացնում ենք բոլոր աքսորական-կամաւորներին, որ անխնայ կերպով պէտք է պատժուեն ամենքը, որ զէնք կը բարձրացնեն մեր դէմ»—մօտաւորապէս այդպէս էր վերջանում թուոցիկը, որի իսկականը մօտս չունենալով՝ յիշողութեամբ եմ առաջ բերում, համոզուած լինելով, որ, յամենայն դէպս՝ ոգին նոյնն է մտում:

Եապօնական թուոցիկներում յի-

շուածները հաստատելու համար, շուտով կզգու հարաւային մասից Ալէքսանդրովսկիյ պօստ հասան բազմաթիւ փախստական տաժանակիր-կամաւորներ, ողորմելի գրու- թեան հասած, ջարդուած, փոշէթաթախ: Նրանք սարսափելի զոյներով պատմում էին եապօնացոց կղզին մտնելն ու այն կոտորածը, որ տեղի էր ունեցել հարաւային մասում: Յաղթողներն անխնայ կերպով փշրել, կոտորել էին իրենց դէմը եղնողներին, իսկ ձիաւորները՝ փախչողներին: Տաժանակիր-կամաւորներից երկու հազարաչափ կամ կոտորուել էին, իսկ գլխատուել, ամբողջ կորսակովսկիյ շրջանը լիքն է գիւակներով, գիւղերը կապարելապէս դատարկուել են, էլ կին, երեխայ, ծեր, երիտասարդ՝ զոն են գնացել եապօնական գնդակներին ու նրերին...

Անս այդ լուրերն էին բերել հարաւից փախչողները, նկարագրելով այն սարսափը, որ եապօնական զօրքն էր տարածել այնտեղ:

Պարզ էր, որ եապօնացիք կատարում էին թուլցիկներում արած իրենց խոստումը, թէ՛ չեն խնայի նրանց, որոնք գէնք կը բարձրացնեն իրենց դէմ: Նոյնպէս և պարզ էր, որ նրանք մեզ աչքաթող չեն անի և շուտով մեզ էլ կ'այցելեն:

Բայց և այնպէս, չնայած այդ սարսափելի լուրերին ու նկարագրութիւններին, մենք գրեթէ չէինք յուզուում, չէինք էլ մտածում, թէ վաղն ինչ կարող է պատահել մեզ հետ: Գոնէ ես ամենայն սանսարատութեամբ իմ գործս էի կատարում: Սախալինում կրած մեր դառնութիւններն այնքան էին ուռցրել մեր հոգին, մեր սիրտը, որ ոչ մի մահ մեզ վախեցնել չէր կարող: Երկուսն էրեխաներիս համար էի մտածում, որոնք տաժանակիր շղթաներին անձանօթ էին, և կեանքը նրանց դեռ հարկաւոր էր, որ գուցէ ապագայում պէտք գար ուրիշ տեղ, ուրիշ պայմաններում:

IV

Իսկապէս՝ եապօնացիք մեզ երկար սպասել չտուին:

1905 թուի յուլիսի 10 էր. երբ մենք զբաղուած էինք մեր գործով, յանկարծ, առաւօտեան ժամը 10-ին մօտերը, ծովի երեսին երևաց մի եապօնական ականա-նաւ, որից յետոյ երևաց էլի երկրորդը, և երկուսը միասին՝ անհետացան: Չան-ցած մի ժամ, բազմաթիւ սև կէտեր ծայր առան ջրի մակերևոյթին. զրանք եապօնացոց ռազմանաւերն էին, թուով մօտ հարիւր, որ, ազմիրալ Կատաեամայի ղեկավարութեամբ, եկան, Ալէքսանդրով-սկիյ պօստի դէմուդէմ, հինգ վերստի վրայ՝ շարուեցին պատերազմական կարգով: Ամեն ինչ պարզ ցոյց էր տալիս, որ շուտով կսկսուի ռմբակոծութիւնը: Գե-ներալ Լեապունովը հրամայեց, որ երկու վաշտ թնդանօթածիգներ գրաւեն կղզու ափին ցցուած ժայրերը և լեռնային

թնդանօթներով ու հրացաններով պա-տասխանեն եապօնացիներին:

Հետևեալ օրը, ժամը 11-ից քիչ անց՝ եապօնական նաւերից որոտաց թնդանօ-թը: Մեր թնդանօթները նոյնպէս ձայ-նակցեցին ժայրերի վրայից, որից յետոյ նաւերից դէպի ժայրերն ուղարկուեցին մի քանի ռումբեր, որով մերոնց տեղն էին շօշափում. և երբ գտան, սկսուեց մի սարսափելի, դժոխային թնդանօթային կրակ՝ դէպի մեր երկու վաշտը: Գենե-րալը, տեսնելով, որ իւր ձեռքում եղած ուժերով չպիտի կարողանայ էական դի-մադրութիւն ցոյց տալ եապօնացոց սոս-կալի կրակին, ժայրերի վրայ գտնուող երկու վաշտին թողեց զբաղեցնել թշնա-մուն, իսկ ինքը, մնացած բոլոր ուժերը հաւաքելով՝ նահանջեց Ալէքսանդրովսկուց չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ գտն-նուող Միխայլովկա գիւղը, այնտեղից խորքերն անցնելու: Մինչ այս, մինչ այն՝ եապօնական նաւատորմիղը իւր ահեղ

Թնդանօթներով լռեցրին ժայրերի վրայից որոտացող Թնդանօթներին ու հրացաններին, քշեցին կենդանի մնացածներին ափից, որից յետոյ բոլոր նաւերն ազատ, համարձակ մօտեցան քիչ էլ, և, տարօրինակ արագութեամբ, 4—5 վերստ երկարութեամբ նաւակամուրջ գցելով՝ վաթսունհազարանոց մի բանակ, կազմ ու պատրաստ, ժամը 5-ին կէսօրից յետոյ, ափ շարտեցին:

Իսկ գեներալն այդ ժամանակ գլխաւոր ուժերն իրա հետ վերցած՝ ուղղակի բոլոր պարագաներով և կարգ ու կանոնով դէպի խորքերն էր դիմում, Րիկօվսկի մօտերն ամրանալու և վճռական ճակատամարտը տալու:

Զօրքն արագացրած քայլով դիմեց դէպի Րիկօվսկ, ես էլ նրանց հետ, սակայն եսպօնացիք երևի բոլորովին արամադրութիւն չունէին մեզ հանդիստ թողնելու. և իսկի չէր էլ երևում, թէ նրանք միջոց պէտք է տային գեներալին՝ ճա-

կատամարտը տալու յարմարութիւնները ստեղծելու: Եսպօնացոց ցամաքային զօրքի հրամանատար գեներալ Սարանկիչին ամեն կերպ ցոյց էր տալիս, որ ժամանակ կորցնելու միտք չունի, և իւր յաղթական բանակով մեզ հետամուտ էր լինում այն արագութեամբ, ինչ արագութեամբ մենք դէպի կղզու խորքերն էինք շտապում: Այդպէս, յուլիսի 11-ին, երկուշաբթի օրն, ափ իջնելով և Ալէքսանդրովսկին տիրելուց յետոյ, նրանց ձիաւոր խուզարկու զօրաբաժիններն աւելի կարճ ճանապարհով հասան մեզ և երկու տեղ թեթեւ ընդհարումներ ունեցան մեզ հետ: Անպայման նրանց մէջ տեղին ծանօթ մարդ կար, որովհետև նրանք իրենց հետապնդման ժամանակ նոյնպէս էին շարժւում, կարծես իրենց մի շատ ծանօթ երկրում:

Յուլիսի 12-ին մեր զօրաբանակը հասաւ Րիկօվսկ գիւղը, որ բաւականին մեծ, վեց հարիւր տուն ունեցող գիւղ էր: Գեներալը դուրս եկաւ, գիւղից եր-

կու վերստ հեռաւորութեան վրայ բանա-
կը դրաւ, իսկ ես մտայ գիւղը, ընդհա-
նուր փողոցի վրա մի խրճիթ վարձեցի,
տունս տեղաւորեցի այնտեղ, և այնու-
հետև առաւօտեան շուտով գնում էի
պաշտօնատեղիս, իսկ ուշ երեկոյեան՝
վերադառնում գիւղը:

Յուլիսի 13-ին եապօնական խու-
զարկու ձիաւոր զօրաբաժինը, մօտ 100
հոգի, եկան, մօտեցան գիւղին, և մի
առանձին համարձակութեամբ, մէկ-մէկ,
իւրաքանչիւրը մի կէս ըսպէ միւսից յե-
տոյ՝ սրընթաց քշեցին գիւղամիջով և
եկան ընդհանուր հրապարակի վրայ գրտ-
նուող եկեղեցու մօտ կանգ առան, ապա
փողոցի երկարութեամբ՝ իրենց պահակ-
ները դրին: Կասկածի ոչ մի տեղիք չէր
մնում, որ եապօնական բանակը մօտիկ
է և նրանց մուտքը լոկ ժամերի խնդիր
է: Հետևեալ օրն առաւօտեան ես պատ-
րաստուած, պաշտօնատեղիս գնալ էի
ուզում, բայց կինս խստիւ հակառակեց,

պնդելով, որ մի քիչ էլ սպասեմ, տես-
նենք, ինչ է դառնում: Սակայն գործս
թողնել անկարող էի, վրաս սլարտակա-
նութիւններ էին դրուած, և ես պէտք է
կատարէի:

Եւ մինչդեռ ես պատրաստում էի
տանից դուրս գալ, յանկարծ գիւղի
նեքւի կողմից հազարաւոր հրացաններ
որսաացին և նրանց մահաբեր գնդակները
դարկեցին գիւղի ամեն անկիւններին: Այդ
եապօնական բանակն էր, որ առանց
որևէ դիմադրութեան՝ գիւղն էր մտնում:
Ես յետ քաշուեցի սենեակս, իսկ հրա-
ցանները մի խլացուցիչ ճայթոցով թըն-
դում էին անընդհատ: Րիկօվսկի շորս
կողմը կարծես մի մահասարսուռ, երկ-
նային արհաւիրք էր բարձրացել, որ բո-
լորին անխնայ պէտք է կլանէ, ոչնչացնէ:
Եւ իսկապէս, գիւղի փողոցներում ու
տների առաջ՝ արդէն 600-աչափ դիակներ
էին փռուել բնակչութիւնից: Եապօնական
անողոր գնդակները ոչ ոքի չէին խնայել,

նչ ծերի, ոչ կանանց, ոչ ջահէլների ու երեխանների. նրանց դիակները խառնի-խուռն թափուել էին զանազան կողմերում:

Պատերազմի անողորմ աստուածն էր այդ, որ իւր մահաշունչ թևերն էր տարածում թշուառ գիւղի վրայ, ուր ընկուում էին տաժանակրութիւնից Սախալինեան գիւղացիութիւն ստացած արսորականներն, իրանց ողորմելի գոյութիւնը մի կերպ քարշ տալով: Երևի եապօնական հրամանատարը գիւղում դարանի գոյութիւնն անխուսափելի էր գտել, թէև նրանց խուզարկու ձիաւոր խումբը այդպիսի բան չէր տեսել: Եապօնացոց զօրքի այդ տեսակ անխնայ վերաբերմունքը գուցէ պէտք է վերագրել և նրան, որ նրանց պահակներից մի քանի հոգու գիւղում նախընթաց օրը բռնել և կտոր-կտոր էին արել:

Այսպէս թէ այնպէս՝ զօրքը կատաղի գնդակահոծութեամբ գիւղը մտաւ առա-

ւօտեան, և ես այդ կոտորածը տեսներով՝ արդէն երեխաններիս ազատելու յոյսը կորած էի համարում, և այդ ըստէն թերևս ես աւելի տանջանք զգացի, քան թէ 16-ամեայ բանտարկութեանս ու տաժանակրութեանս միջոցին: Բայց անհնաշրաւորութեան դէմն ո՞վ կարող է առնել, և ես սպասեցի իրերի ելքին:

Մի երկու ժամից յետոյ՝ հրացանաձգութիւնը գիւղի մէջ բարձրին դադարեց և միայն գիւղից դուրս մի առժամանակ ուժեղ թնդիւններ էին լսուում, որ նոյնպէս հետզհետէ դադարեց, որովհետև ոռոտական զօրքն այնտեղ դիմադրութիւն չոյց չտուաւ և գեներալ Լեապունովի հրամանով՝ նահանջեց գէպի էլ հիւսիս, Օնօր գիւղի կողմերը, որ Ախոտեան ծովի ափերին է գտնուում: Թնդիւնները դադարեցին, սակայն եապօնական զօրքի վերջը դեռ չէր տեսնուում. նրանք գիւղի միջի ընդհանուր փողոցով գնում էին ու գնում, և իրիկնադէմին միայն նրանց

տուտը կտրուեց:

Երբ զօրքն առաւօտեան արդէն գիւղն էր մտել ու, ոչ մի տեղից դիմադրութիւն չտեսնելով՝ դադարացրել էր կոտորածը, գիւղացիներից աւելի համարձակները, սիրտ առնելով զօրքի ընդունած խաղաղ տրամադրութիւնից, կամաց-կամաց դուրս եկան և, դռան շէմքում կանգնելով, սկսեցին եսպօնական զօրքի յաղթական մուտքը նայել: Ես էլ, չնայելով մերոնց հակառակուելուն, թէ՛ ո՛վ գիտէ, ինչ կարող է պատահել, դուրս եկայ դուռը, որ ուղիղ փողոցի վրայ էր գրտնւում, և կանգնեցի այդտեղ բարձրացած ծառի տակ: Կէս ժամու չափ եսպօնացիներին էի դիտում, երբ նրանցից երկուսը, մէկը գնդապետ, միւսը օֆիցէր, նայեցին իմ կողմս և ծռուեցին՝ դէպի ինձ, և երբ բոլորովին մօտեցան, նրանցից մէկը, օֆիցէրը, դարձաւ դէպի ինձ մտքուր ուսերէնով:

— Դուք ուսուցիչ էք:

— Այո՛, — պատասխանեցի ես յանկարծակի գալով, առանց հաշիւ տալու, թէ՛ ես ի՞նչ ուսուցիչ եմ:

— Դուք այս տանն էք ապրում, — հարցրեց նոյն օֆիցէրը, իմ բնակարանացոյց տալով:

— Այո՛, այստեղ եմ ապրում:

— Կարելի է ձեզ մօտ մտնել:

— Համեցէք, — ասացի ես, առաջ ընկնելով, միևնոյն ժամանակ բացատրել չկարողանալով, թէ՛ ինչո՞ւ այս օֆիցէրներն անպատճառ իմ բնակարանս յարմար գտան մտնելու կամ ինչո՞վ այդ փայտաշէն խրճիթն աչքի էր ընկել:

Մենք մտանք սենեակս: Կինս թէյը վաղուց պատրաստել, նորից տաքացրել, դրել էր սեղանին: Բայց այդպիսի ջղային, լարուած դրութեան մէջ ո՞վ ախորժակ կ'ունենար թէյ խմելու, Սակայն այժմ, թէև «անկոչ», բայց հիւրեր ունէի, և պէտք է նրանց հիւրասիրէի: Կինս ու երեխաներս սկզբում սառան և երկիւղ

ցոյց տուին, նոյն երկիւղի զգացմունքն ունէի և՛ ես: Բայց հիւրերս թշնամականն ո՛չ մի վերաբերմունք չէին ցոյց տալիս. գոնէ նրանց արտաքինից ոչինչ թշնամական բան ենթադրել չէր կարելի, և մենք, առերևոյթս՝ հանգստացանք:

— Ինչքան ոյժ ունի Լեապունսօվը իւր ձեռքի տակ, — հարցրեց ուսերէն իմացող օֆիցէրը:

— Ես տաժանակիր եմ, — պատասխանեցի նրան, խուսափելով ուղիղ պատասխան տալու, և իրաւունք էլ չունէի, որոհեաւ պատերազմի ժամանակ թշնամուն տեղեկութիւններ տալը դաւաճանութիւն է, իսկ ես, թէև տանջանքների եթնարկուած, այնուամենայնիւ՝ ուսասնապատակ էի և կամաւոր:

— Դուք գուցէ չէք ուզում ճշմարիտն ասել, բայց մեզ ամեն բան յայտնի է, — ժրա բերաւ օֆիցերն ու սկսեց զանազան, ուրիշ տեսակ հարցուփորձեր:

Ես նորից զգուշաւորութեամբ շեշ-

տեցի, որ Սախալինում տասնեակ տարիներ տաժանակիրներից ոչ մէկն այդ հարցերին պատասխանել չի կարող, որ ես էլ այդ իրաւագուրկներից մէկը լինելով՝ բնականաբար ո՛չ մի առնչութիւն, ո՛չ մի կապ չունենալ կառավարական գործերի հետ, չէի կարող, ուրեմն և՛ անտեղեակ եմ միանգամայն:

Պատասխանս բաւականաչափ դրական էր, սակայն հիւրս դէմքի ո՛չ մի արտայայտութեամբ ցոյց չտուաւ, թէ որքան գոհ կամ դժգոհ է ինձնից: Նա թէյի բաժակն առաջը քաշեց, և, չգիտեմ, ինչ էր ուզում ասել, որ այդ միջոցին աչքն ընկաւ սեղանին դրուած այն պատկերին, որ ես էի նկարուել եապօնացի աշակերտներիս հետ, և որոնք պատկերի տակ մակազրել էին եապօներէն, թէ ո՛ւմ են նուիրում այդ պատկերը: Այժմ էլ դեռ լաւ չեմ կարողանում պարզել, թէ ինչպէս էր այդ պատկերն ընկել սեղանին. երևի կինս արդէն կարողացել էր

սենեակը մի քիչ կարգաւորել և պատկերն էլ, իբրև զարդարանք՝ դրել սեղանին:

Օֆիցէրը բաւականաչափ պատկերը դիտելուց յետոյ՝ դարձաւ ինձ:

— Ատում էք, որ դուք ուսուցիչ էք:

— Այո՛, — պատասխանեցի ես, նախկին ասածս հաստատելով:

— Եւ նրանք ձեր աշակերտներն են, — ցոյց տուաւ նա պատկերի ետպօնացիներին:

— Այո, իմ աշակերտներս են:

— Հմ... — արաւ օֆիցէրը ու մատը դրաւ. ետպօնացիներից մէկի վրա, — սրա անունն ի՞նչ է:

— Նօգու-չի:

— Սրանը:

— Մուրա-մացու:

— Սրանը:

— Նեմօտօ Մօիչի:

Այսպէս նա մէկ-մէկ հարցրեց բոլորի անուններն, ինձ զարմացնելով թէ

ինչո՞ւ է այս մարդն այսպէս մի առ մի հարցնում այդ վաճառականների անունները. մի չարիք դուրս չգա՞յ... Տասնուվեց տարուայ դժոխքն ինձ այնքան էր տանջել — մաշել, որ իրաւունք ունէի կասկած տանելու մանաւանդ Սախալինը տիրող բանակի մի օֆիցէրից, որն ինձ ուսուցիչ էր անուանել և, չգիտեմ, ինչո՞ւ համար, հիւր էր եկել ինձ մօտ:

Բոլորի անուններն իմանալուց յետոյ, օֆիցէրը մատը դրաւ վերջին աշակերտիս վրայ ու, երեսիս նայելով՝ հարցրեց:

— Իսկ սա՞ ով է, ասացէք խնդրեմ:

Ես կանգ առայ. նրա մի այլ ձևով տուած հարցն էր պատճառը, թէ մի այլ բան, չգիտեմ, միայն այսքանս յայտնի է, որ յիշողութիւնս դաւաճանեց ինձ, կորցրի աշակերտիս անունը և ո՞չ մի կերպ յիշել չկարողացայ: Երկու ըոպէս-չափ ուղեղս գրգռելուց, յիշողութիւնս լարելուց յետոյ պատասխանեցի, որ յիշել չեմ կարողանում:

— Ինչպէ՛ս, — զարմացաւ օֆիցէրը. —

ձեր աշակերտն է և անունը չէ՞ք յիշում:

— Մոռացել եմ, բայց գուցէ յիշեմ, — արդարացայ ես:

— Որոնեցէք, գուցէ յիշէք:

— Չէ, ճիշտն ասած, անունը չեմ մտաբերում, բայց կարծում եմ, որ երբեքիցէ կարող եմ մտաբերել:

— Պէտք է յիշէք, — շեշտեց օֆիցէրն ու երեխաներիս գոյնզգոյն մատիաներ ու տետրակներ բնծայելով՝ բաւական քաղաքավարութեամբ իւր շնորհակալութիւնը յայտնեց հիւրասիրութեանս համար ու գուրս եկաւ, աւելացնելով:

— Մենք էլի կը պատահենք:

Այդ ի՛նչ խորհրդաւոր՝ «մենք էլի կը պատահենք» էր. սպառնալիք էր, թէ մի հասարակ քաղաքավարութիւն, — չգիտեմ. դա ինձ համար իսկի նշանակութիւն չունէր, և ես շատ սառնասրտութեամբ վերաբերուեցի դէպի նրա այդ նորից հանգիպելու խոստումը: Միայն կի՛նս էր, որ

հազար ու մի վտանգաւոր եզրակացութիւններ էր հանում ու շարունակ աշխատում բացատրել, թէ՛ ի՛նչ էր ուզում գրանով ասել եապօնական օֆիցէրը և թէ ինչո՞ւ նա իրենց շաբի տեղը ցոյց տուաւ, խորհուրդ տալով, թէ՛ պէտք լի՛նելուց՝ դիմել այնտեղ:

V

Եապօնական զօրքը Րիկօվսկը տիրելուց յետոյ, որ տեղի ունեցաւ յուլիսի 14-ին, առանց դադար առնելու հետամուտ եղաւ գեներալ Լեապունովին, որին հասաւ Օնօրա գիւղի մօտերը, Ախոտեան ծովի ափին: Ինչ կարող էր անել կամաւորների և կանոնաւոր զօրքի մի տասնազարանոց բանակ եապօնական վաթսուհազարաչափ մի ուժի դիմաց, որ առանց այն էլ արբեցած էր մշտական յաղթութիւններով: Գեներալ Լեապունովը իւր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր զինուորներ-

բով ու ռազմական մթերքներով գերի
ընկաւ, նրանց բերան Րիկովսկի, այն-
տեղից՝ Ալէքսանդրովսկիյ պոստ, իսկ այդ-
տեղից էլ, անմիջապէս, եսպօնական նա-
ւերով, գէպի Յապօնիա, որից յետոյ
իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին ամ-
բող կղզու վրայ:

Սախալինում տեղի ունեցած կռիւ-
ներն ու հետապնդումները սոսկալի հե-
տեանքներ ունեցան տաժանակիրների հա-
մար, թէ՛ նրանց, որ կամաւոր էին գրուել,
և թէ՛ նրանց, որ գիւղերում էին մնա-
ցել այս կամ այն պատճառով: Շատ
քչերը միայն կարողացան վայելել կայ-
սերական հրովարտակով տրուած բարիքնե-
րը. կամաւոր գրուածները, նրանք, որ
հարաւային մասումն էին գտնուում, հա-
մարեաւ բնաջինջ էին եղել, մնացածն էլ
հիւսիսային մասումն էին կամ գնդակի
գոհ գնացել, կամ գերի տարուել: Գիւ-
ղերը գատարկուել էին, պատերազմին յա-
ջորդող սարսափը, սուֆն ու հիւանդու-

թիւնները տարածուել, իրենց հունձն էին
կատարում:

Սախալինի նուաճումը կատարուեց
տարօրինակ արագութեամբ. և ինչ արա-
գութեամբ որ կղզին էին նուաճել, նոյն
արագութեամբ էլ եսպօնական զինուո-
րական ատեանն էր գործում Րիկովսկում.
զլուկներ էին, որ թռչում էին թշնամու
թրերից: Մի փոքր կասկած, որ այս ինչը
լրտես է կամ գերուելուց խուսափած
ուռս պաշտօնեայ, և նա զլխատում էր:
Այդ ի նկատի ունենալով՝ շատերը, թէ՛
գերութիւնից և թէ՛ պատժից ազատուե-
լու համար, դիմում էին տաժանակիր-
ների հագուստին, որովհետեւ նրանք
ինայլուժ էին եսպօնացիներից, եթէ գէնք
չունէին ձեռքներին և դիմադրութիւն
չէին ցոյց տուել:

Այդպէս՝ ծպտուել էին ի միջի այլոց
և Սախալինի միջին շրջանի կառավարչի
օգնական Սալանինան, ոստիկանատան
քարտուղարն ու ոստիկանապետը. նրանք

հազել էին տաժանակիրները հագուստ, այն տաժանակիրների, որոնցից մի ժամանակ խորշում էին իբրև մի գզուելի, գարշահոտ իրից: Բայց այժմ... այժմ պայմանները փոխուել էին և կղզու մի մասի նաչալնիկի օգնականը, աւելի շուտ՝ կղզու աստուածը՝ տաժանակրի ողորմելի հագուստին էր ապաւինել իւր կեանքը: Բայց տաժանակիրները շորերն էլ օգնել չկարողացան. ատողներն այնքան շատ էին, որ նրանց մասնեցին, եապօնական ժանդարմները բռնեցին և իսկոյն, հէնց փողոցի մէջ, երեքին էլ գլխատեցին, սարսափ տարածելով բոլորի մէջ:

Նրանց գլխատելուց յետոյ, մի ուսու՝ աքսորականներից՝ մօտենում է, ցանկանալով Սալանինայի կօշիկները հանել. նրան տեղն ու տեղը գնդակահարեցին: Մի քանի ժամ չանցած, մի ուրիշը եկաւ, ծոցը պտուելու. նրան էլ գնդակահարեցին: Եւ երբ երբորդն էլ այդ ձևով գնդակահարուեց, այնուհետև, չնայելով, որ

եապօնացիք իրենք էին կանչում, ոչ ոք չհամարձակուեց մօտենալ, գլխատուածների դիակները վերցնելու: Վերջապէս իրիկնադէմին միայն եկան երեք թուրք, սայլի մէջ՝ դրին դիակներն ու դուրս տարան: Նրանցից մէկը, Սալանինայի կուրծքը բաց անելով՝ գտնում է այնտեղ վզից կախած մի քսակ, մի խոշոր գուժար մէջը, մօտ 18000 ր.: Թուրքն այդ բանն այնքան գաղտնի պահեց, որ երկու ամիս յետոյ ինքն էլ զարկուեց ու կորաւ փողի հետ միասին:

Գլխատումները շարունակուում էին եռանդուն կերպով. և դեռ Բիկօվսկը գրաւելու երկրորդ օրն էր, որ եապօնական կառավարութիւնը մի յայտարարութիւն բաց թողեց, որ կղզու վրայ իրենց իշխանութիւնն է, և հրամայում է բոլոր նրանց, որոնք որևիցէ գէնք ունին, անմիջապէս տանել ու յանձնել նշանակուած տեղը: Սարսափն այնքան մեծ էր, և եապօնացիք իրենց ասածն այնպիսի

ճշտութեամբ էին կատարում, որ ոչ ոք
ախորժակ չունեցաւ իւր ունեցած զէնքը
պահելու, և բոլորը տարան ու յանձնե-
ցին. այնպէս արին նրա համար, որ հրա-
մանի մէջ ասուած էր, թէ՛ եթէ հրամա-
նից մի օր յետոյ մէկն ու մէկի մօտ
որևէ զէնք գտնուեց, նա առանց այլև-
այլութեան՝ մահուան պիտի դատապար-
տուի: Ես էլ մի ատրճանակ ունէի, տարի
ու յանձնեցի, սակայն մոռանալով, որ
մի քանի փամփուշտներ մնացել են:

Զէնքերը յանձնելու հետևեալ օրը
սկսուեց մի ամբողջական խուզարկութիւն,
բոլոր տներում. և վնյ էր, եթէ մէկի
մօտ մի բան էր ճարւում. այդպէս, զինուո-
րական բժշկի մօտ մի փոքրիկ ատրճա-
նակ ճարուեց, Սմիտ Վիսսօնի, շորե-
րում թաղցրած: Բժշկին առաջ քաշեցին
և, չնայելով երեխաների վայնասունին,
կնոջ աղաչանք-պաղատանքին, հէնց տեղն
ու տեղը գնդակահարեցին:

Քսան հոգու չափ էլ զէպի իմ բնա-

կարանս եկան. կինս խորհուրդ տուաւ
վերցնել երեխաներին ու զէպի մօտակայ
ծառերը գնալ: Ես, թէև գիտէի, որ տանը
ոչինչ չունեմ, յարմար գտայ հեռանալս:
Վերցրի երեխաներս ու անցայ զէպի
ծառերը, որտեղից ամեն բան, ինչ որ
կատարուէր տանը, ես տեսնել կարող
էի: Քիչ յետոյ խուզարկուները տունս
մտան, եղած-չեղածը տակն ու վրայ
արին, բայց ոչինչ չգտան, բացի մի քանի
փամփուշտից, որ, չգիտեմ ինչպէս, տանն
էր մնացել: Իսկոյն ես պօնացիք փամ-
փուշտները դրած հրացանները վեր քաշե-
ցին զէպի կինս, պահանջելով, որ այդ
փամփուշտների զէնքը տայ: Իմ սիրտս
սկսեց արագ-արագ բաբախել, ուզում էի
թագստեանս տեղը թողնել, տուն վազել,
բայց կինս իրան չկորցրեց. չնայած
վրան ուղղած հրացաններին, նա նորից
պնդեց, որ տանը ոչինչ չկայ, զէնքերը
երէկ են բերել, յանձնել, իսկ փամփուշտ-
ների գոյութեան մասին տեղեկութիւն

չեն ունեցել: Վերջապէս նրանք հեռացան, ես լիաթոք շունչ քաշեցի ու տուն դարձայ:

Բայց պատուհանները դրանով չվերջացան: Ինչպէս ասացի, տեղացիները սարսափից թէ ատելութիւնից՝ մատնում էին բոլոր նրանց, որոնք փոքրիշատէ իշխանաւորութիւն էին ունեցել կղզու մէջ և այժմ, տաժանակրի շորեր հագած, իրենց կեանքը փրկել էին ցանկանում: Գեներալ Լեապունովին իրա զօրքերով գերի բռնելուց ու Նապօնիա քշելուց յետոյ, երբ գլխատումներն ամբողջ թափով առաջ էին գնում, եապօնական ժանդարմները եկան, իմ հարեանութեան վրայ գտնուող երկու բանտային նազգիւրատներէրի, ծպտուած տաժանակրի շորերում, ձերբակալեցին, նրանց շրջապատած բերան դէպի իմ խրճիթս, ինձ դուրս կանչեցին, անունս կարդացին ու... ձերբակալեցին իբրև ուստական պաշտօնեայի՝ տաժանակրի հագուստում թագնուած:

Կինս, երեխաներս լաց ու կոծ բարձրացրին. նրանց համար պարզ էր, որ այլևս վերագարձ չկայ, բայց լացն ու աղաղակն էլ ի՞նչ կարող էր օգնել, քանի որ մահը արդէն եկել և մեր գունն էր ծեծում: Ես վերջին անգամ նայեցի շուրջս և, որպէսզի մերոնց մի քիչ մխիթարեմ, մի երկու խօսք ասացի ու առաջ ընկայ: Եւ երկար մխիթարել խկի չէի էլ կարող, որովհետև ժանդարմներն արդէն մեզ մէջ առան. բոլորը մի քանի ակնթարթում կատարուեց: Մի բոպէում իմ աչքիս առաջից, ինչպէս մեռնողի աչքի առաջից, եկան, անցան իմ անցկացրած կեանքիս բոլոր օրերը, տաճկական սահմանից մինչև Սախալինի շղթաները, կամաւոր զրուելս, եապօնացոց մուտքը և կորցրած ազատութիւնս, որին հասնել չկարողացայ, բայց որին այժմ կը գտնէի եապօնական գլխատող թրերի տակ... Զէ՞ որ այդ էլ ազատութիւն էր. ես կ'ազատուէի վերջապէս դառնութիւնների, տան-

Ղանքների անվերջ օղակներից...

Ճանապարհին նազգիրատէլները մէկը ուշաթափուեց, ու նրան գրեթէ բարձրացրած էին տանում. միւսը մի երկու անգամ նոյնպէս նուազեց, բայց քայլում էր առանց ուրիշի օգնութեան. իսկ ես գնում էի հէնց այնպէս, մեքենայաբար, առանց զգալու, թէ ուր են տանում ինձ, որտեղ եմ գտնուում, ուր եմ գնում և ինչ է կատարում շուրջս:

Նապօնացոց զինուորական գլխաւոր շտաբն այնտեղ էր գտնուում, ուր առաջ ապրում էր ռուսական նահանգապետը. այդ շինութեան պատշգամբը նայում էր այն հրապարակին, ուր գլխատում էին յանցաւոր կարծուած ռուսներից շատերին: Մեզ էլ տարան այդ հրապարակը և, փոխանակ իսկոյն գլխատելու, վեր հանեցին պատշգամբն, իսկ այնտեղից մի սենեակ, ուր սեղանի առաջ նստած էր մի ձեռ գեներալ, որ հէնց ինքը՝ գեներալ Նարանկիչին էր:

Երբ մեզ ներս տարան գեներալի մօտ, այդ միջոցին գեներալի աղիւտանտը, մի ջահէլ օֆիցէր, մօտեցաւ և սկսեց ինչ-որ խօսել. գեներալը ուշադրութեամբ ականջ էր դնում: Ինչ էր ասում աղիւտանդը, ես չէի հասկանում, չնայելով, որ եապօներէն շատից-քիչից իմանում էի. այնպիսի հոգեկան յուզուած դրութեան մէջ էի, որ նրանց խօսակցութիւնը միայն մի անորոշ դուռոցի էր փոխուել, որ միօրինակ և անընդհատ տարածում էր սենեակում: Ինչ խօսեցին, ինչ չխօսեցին, իհարկէ, չիմացայ. միայն աղօտ կերպով ինձ թուաց, թէ՛ երբ աղիւտանտը իւր ասելիքը վերջացրեց, գեներալ Նարանկիչին կէս-ժպտադէմ, կէս-հետաքրքիր նայեց գէպի ինձ ու հրամայեց դուրս տանել մեզ, ինչ-որ ուղղելով իմ հասցէին:

Ժանդարմները շրջապատեցին երեքիս, իջեցրին գէպի հրապարակ, որտեղ ինձ շրջանից դուրս թողեցին: Նա

կէս ըրպէսչափ կանգնելուց յետոյ միայն
բնագրամաբ զգացի, որ ազատ եմ թող-
նուած, ու շուռ եկայ դէպի փողոց. և
նախ քան ես շուռ կը գայի, իմ աչքիս
առաջ թրերը բարձրացան և թշուառ,
բախտակից ընկերներն զլուինները թռան
հրապարակի վրայ:

Դուրս եկայ փողոց: Ես քայլում էի,
ձիշա է, բայց դեռ սթափուած չէի. այն,
ինչ որ պատահեց այդ զարհուրելի ըր-
պէսերում, զարերի չափ երկարատե
երագի, սարսափելի մղձաւանջի պէս մի
բան էր, որ, իւր ամբողջ ծանրութեամբ
նստած ուղեղիս ու հոգուս վրայ, ճնշում
էր, ճնշում... Եւ ես չզգացի, թէ ինչ-
պէս անցկացայ խրճիթս, ուր երեւի երե-
խաներս ու կինս էին արտասուք թա-
փում, չզգացի, թէ ինչպէս անցայ փո-
ղոցը իւր ամբողջ երկարութեամբ, և
զիւղից դուրս գալուց յետոյ միայն ուշա-
բերուեցի, ճակատս շփեցի խոր քնից
արթնացածի նման, մի ըրպէ հաշիւ տուի

այդ նոր անցկացրած ըրպէսներն մասին
և, շուռ գալով՝ դէպի տուն շտապեցի:

Երբ դուռը բաց արի ու սենեակ
մտայ, այնտեղ գտնուողները մի ըրպէս-
չափ քարացած, ընդարմացած մնացին:
Կարծես, չէին հաւատում, որ այդ ես եմ.
Նրանք երբէք մտքներովն անցկացնել չէին
կարող, թէ ես կենդանի կը մնամ, քանի
որ անթիւ փաստերով գիտէին, որ ես
պօսական զինուորական վճիռը, որոշումը
ամենքի համար մահ է առանց բացառու-
թեան, ինչ պայմաններում էլ լինի: Կինս,
երեխաներս եկան, ինձնով փաթաթուե-
ցին, երեսս, ձեռներս համբուրեցին... Ես
զրկեցի նրանց և այժմ միայն իրաւունք
համարեցի ինձ թոյլ տալ զգացմունքնե-
րիս արտայայտուելու, ինձ պահել չկարո-
ղացայ ու... արտասուեցի:

Երբ Ռիկովսկում իմացել էին, որ
ինձ երկու նազդիրատելի հետ տարել են
գլխատելու, ինձ մօտիկ քաղաքական յան-
ցաւորներից եկել էին մեր տուն, կնոջս,

երեխաներիս մխիթարելու: Եւ այժմ նրանք պակաս շուրախացան իմ վերադառնալովս, սակայն կասկածը դեռ կրճուճ էր նրանց սիրտը, որ ես ազատ եմ, և երբ ես ինձ տիրապետեցի, նրանք ինձ հարցրին:

— Ասա, ի սէր Աստուծոյ, դու բոլորովին ազատ ես թողնուած:

— Չգիտեմ, — պատասխանեցի նրանց, բայց, կնոջս սարսափը նկատելով, աւելացրի. — Եթէ ազատ չլինէի, էլ այստեղ ինչ գործ ունէի:

— Ճիշտն ասած, ես կարծում էի, թէ դա կամ մի թիւրիմացութիւն է, կամ քեզ բաց են թողել մի կարճ ժամանակով, որեւէ գործի համար, — ասաց մէկը. — Բայց ինչպէս եղաւ, որ քեզ ազատ թողեցին. այդ ինչ հրաշք է:

— Ինքս էլ չգիտեմ. ես գնում էի, կամ աւելի ճիշտը, ինձ տանում էին դէպի անխուսափելի մահը. դրան ասացոյց ինձ հետ տարուած երկու բանտա-

յին նազգիրատելները, որոնց գլխատեցին. իսկ, ինչպէս տեսնում էք, գլուխըս վրաս է, և ես նստած եմ այստեղ: Ինչպէս պատահեց այս, կամ ինչով բացատրել, ես էլ չեմ հասկանում:

— Է՛հ, աւելորդ է բացատրութիւնների յետևից ընկնելը. այդ էլ հերիք է, որ դու ազատուել ես, և մենք ուրախ ենք, — ասացին ծանօթներս և, իրենց անվերջ գոհանակութիւնը յայտնելով՝ դուրս եկան:

VI

Հետևեալ օրն առաւօտեան խճթումըս նստած՝ խորասուզուած ծանր մտածմունքների մէջ, դրութիւնս պարզելու ճիգն էի գործ դնում: Ախր ես կամաւոր էի գրուել, կեանքս վտանգի դրել, ազատութիւն ձեռք բերելու համար, այն ազատութիւնը, որին իմ ամբողջ էութեամբ, իմ ամբողջ հոգով փափագել էի

անվերջ-երկար տարիների ընթացքում...
Իսկ աժմ... գեներալ Լեապոուսովը գերի
տարուած զօրքի հետ, Սախալինը եապօ-
նացիների ձեռքին, ամենաթեթև յան-
ցանքների համար գլխատումն, դեռ երէկ
իմ գլուխս էլ սպասում էր թրի հարուա-
ծին, բոլոր բնակիչների դրութիւնն ան-
որոշ, տարտամ... Մտածելու առիթ
իսկապէս ունէի:

Իսկոն խոհերիս միջոցին, փայտաշէն
խրճիս դուռը մէկը ծեծեց:

— Համեցէք, — կանչեցի ես ու գլու-
խըս բարձրացրի:

Դուռը բացուեց և... սւամ տեսայ.
հէնց այն ջահէլ օֆիցերին, որ երէկ գե-
ներալ Սարանկիչի մօտ էր և նրա աղիւ-
տանան էր. հէնց այն օֆիցերը, որ մի
քանի օր առաջ մի ուրիշ եապօնական
գնդապետի հետ ինձ մօտ էր մտել ու
պատկերում զանուող եապօնացի աշա-
կերաններիս մասին հարց ու փորձ արել:
Այդ օֆիցերը դուրս գալու ժամանակ

ասել էր, թէ՛ մենք էլի կը պատահենք,
և այժմ պատահում էինք. իհարկէ, նա
բարի գործով չպիտի եկած լինէր, երևի
ես նորից մատնուած էի:

— Կարելի՞ է, — ասաց նա, դռնից
ներս մտնելով:

— Համեցէք, — կրկնեցի ես, ներս
հրաւիրելով:

Օֆիցերը ներս մտաւ, բարևեց և,
ժպտալով՝ դարձաւ ինձ:

— Է՛, այժմ է՛լ չէք ճանաչում այն
պատկերը, որ անցեալ օրն այնպէս մո-
ռացել էիք:

Նրա այդ խօսքերի վրայ կէս զար-
մացած՝ նայեցի պատկերին, մէկ էլ օֆի-
ցերին և յանկարծ, կարծես, աչքերս նոր
բացուեցին.

— Ա՛խ, Աղափա, այդ դ՛իւք էք, —
բացականչեցի ես, օֆիցերին փարուելով:

Իս նա ինքն էր. այդ օֆիցերը իմ
նախկին աշակերտս էր, եապօնական այն
վաճառականներից մէկը, որ Սախալինում

առևտուր էին անում, և որոնց հետ նկարուել էի:

— Եւ ինչպէս ձեզ չկարողացայ ձանաչել հէնց առաջին հայեացքից, — ձայն տուի ես, առաջին յուզմունքս անցնելուց յետոյ:

— Չգիտեմ, ճշմարիտ, — ասաց նա. — ես էլ էի զարմացել, թէ ինչո՞ւ ուսուցիչս մոռացել է ինձ:

Սկսուեց մի սիրագեղ, սրտաբուզիս զրոյց. ես մոռացայ իմ կրած փոթորիկները ու ցանկացայ տեղեկութիւններ իմանալ իմ միւս աշակերտներէս մասին:

— Իսկ որտե՞ղ է Կուբա-Յասին, — հարցրի նրան:

— Նա օֆիցէր է և այժմ էլ այստեղ է, Սախալինում գործող զօրաբաժնում:

— Մագազիւրօն:

— Նա էլ այս ինչ գնդումն է օֆիցէր, — ասաց Ագավան, մի գնդի անուն տալով: Նրա յետագայ պատասխաններից ես

իմացայ, որ աշակերտներէս մեծագոյն մասն, իբրև զինուորականներ, այժմ գտնուում են Սախալինի եապօնական բանակի գանազան զօրաբաժիններում:

Այդպէս ուրեմն. այն մանրավաճառ առևտրականները, որ Ալէքսանդրովսկիյ պօստում ձկնի և այլ մանր-մունր ապրանքների առևտրով էին զբաղուած մի-երկու տարի սրանից առաջ, նրանք եապօնական զինուորականներ էին եղել, որ առևտրականի զիմակի տակ կղզին էին ուսումնասիրել իրա բոլոր մանրամասնութիւններով. մի ուսումնասիրութիւն, որ այնքան պէտք էր եկել այժմ և այնքան նշանաւոր ծառայութիւններ ցոյց տուել: Ահա թէ ինչով պէտք է բացատրել այն հանգամանքը, որ եապօնական զօրքն առանց սխալուելու և ամենայն արագութեամբ անցնում էր այնտեղ, որտեղ հրամանատարն էր ցանկանում:

— Բայց իմ գլուխս արդէն ուսերիս վրայ չպէտք է լինէր, այդ զիտէ՞ք, —

ասացի ես Ազավային, որոշ տեղեկու-
թիւններ ստանալուց յետոյ:

— Ինչպէս, — հարցրեց նա:

— Սխր ես գլխատման էի դա-
տապարտուել. իմ երկու ընկերներին
երէկ գլխատեցին, իսկ ես ազատ մնացի:
Այդ բանը ես բացատրել չեմ կարողա-
նում:

— Ուզում էք, ես բացատրեմ, —
պատասխանեց Ազավան, ծիծաղելով:

— Շնորհակալ կը լինեմ, եթէ բա-
ցատրէք:

— Ձեր չգլխատուելը մի շատ հա-
սարակ պատահականութիւնից եղաւ մի-
այն. և եթէ չլինէր այդ պատահականու-
թիւնը, մենք այժմ այստեղ միասին
քաղցր զրոյց չէինք անի... Երէկ դուք
ինձ տեսնք գլխաւոր շտաբում, գեներ-
ալի մօտ:

— Այն, տեսայ, լիշում եմ, որ այն-
տեղ էք եղել, բայց, դժբախտաբար, չեմ
ձանաչել:

— Եթէ լաւ պատկերացնում էք,
ապա կ'իմանաք, որ շտաբի պատշգամբը
նայում է այն հրապարակին, որտեղ
գլխատումներն են կատարուում մեծ մա-
սամբ: Ես կանգնած պատշգամբին՝ ինձ
համար նայում էի դէպի դուրսը, տեսնեմ՝
բերում են երեք կալանաւորներ՝ դէպի
գլխատման տեղը: Որքան էլ զինուորա-
կան լինենք, որքան էլ արիւն տեսած,
սովորած լինենք, այնուամենայնիւ մարդու
սիրտը տանել չի կարողանում, երբ ան-
պաշտպան մարդկանց բռնում, մորթում են
անասունի նման: Թէև այդպէս են պա-
հանջում պատերազմական կանոններն,
այնուամենայնիւ, դա զգուելի է, դա
մարդկային խղճի դէմ է: Եւ ես երեսու
ուզում էի շրջել, որպէսզի չտեսնեմ այդ:
Բայց յանկարծ մնացի մեխուած. նրանց
մէջ ես տեսայ ձեզ, իմ ուսուցչիս...
Իսկոյն հրամայեցի ձեզ ներս բերել գե-
ներալի մօտ... Այնուհետև դուք գիտէք
արդէն:

— Ո՛չ, չգիտեմ, պատմեցէք, խնդրեմ,
— բացականչեցի ես, աչքերս յառելով
խօսակցիս:

— Բայց չէ՞ որ դուք այնտեղ էիք:

— Այնտեղ էի, բայց այնպիսի յու-
զուած գրութեան մէջ էի, որ ոչինչ չեմ
հասկացել:

— Երբ ձեզ ներս բերան,— շարու-
նակեց Ազավան,— ես մօտեցայ դէնբրա-
լին և նրան զեկուցի, որ դուք տարի-
ների ընթացքում մեր ուսուցիչն էք եղել,
որ ձեզ շատ լաւ ճանաչում ենք, քաղա-
քական յանցաւոր էք և տաժանակրու-
թեան էք ուղարկուել այս ինչ պատճառ-
ներով և որ ձեր բռնուելը թիւրիմա-
ցութիւն է եղել: Այդ բոլորը լսելուց յե-
տոյ, գէներալը հրամայեց խօսոյն բաց
թողնել:

Իսկապէս՝ միայն մի չնչին պատա-
հականութիւն ինձ փրկել էր: Ազավան
կանգնած շինէր պատշգամբի վրա, կամ
մի վայրկեան շուտ երեսը շուռ տար,

ամեն ինչ վերջացած կը լինէր:

Իրանից յետոյ, իմ հարցասիրութեանս
գոհացում տալու համար, Ազավան հա-
մառօտակի ուրուագծեց ուս-եապօնա-
կան պատերազմը. նա պատմեց, թէ ինչ-
պէս եապօնացիք իրար յետեից գա-
լիս, անցնում էին Եալու, Լեասօ-Նան,
Մուկղէն, Պօրտ-Արաուր, Յուսիմա, և
այլն, և այլն, յաղթութիւններէ մի ամ-
բողջ շարք, և ո՛չ մի պարտութիւն... Ես
ընդարմացած ականջ էի դնում ու գրեթէ
չէի հաւատում, թէ հսկայ Ռուսաստանը
իսկապէս յաղթուած է համեմատաբար
թզուկ Եապօնիայից: Միթէ՞ նրա ոյժը
երևակայական էր եղած: Բայց ես գիտէի
ուսական գօրքի քաջագործութիւնները,
նրա հերոսութիւններն ամբողջ պատմու-
թեան ընթացքում. նա միշտ յաղթող էր,
միշտ հերոս: Ինչո՞ւ էր այժմ յաղթուել:
Ազավայի նկարագրութիւնից ես կարո-
ղացայ այդ հարցը պարզել ինձ համար...
մեղքը զինուորինը չէր. աւելի խորը

պէտք էր նայել...

Ագաւան գնաց, նորից շեշտելով, որ պէտք եղած ժամանակը իրեն հանդիպեմ. Այնուհետև ես էլի պատահեցի մի քանի անգամ. նրա հետ կային և՛ ուրիշները: Նրանք ինձ առաջարկեցին անցնել Եապօնիա, գնալ Նագասակի և այնտեղ, իրենց ուսումնարաններում, լինել ուսաց լեզուի ուսուցիչ:

Ես երկդիմի պատասխան ատելի, որովհետև իմ զրութիւնս դեռ պարզ չէր: 16 տարիների ընթացքում ես հայրենիքս էի երազել և հոգով, սրտով դէպի այնտեղ էի ձգտում: Այժմ, Կայսերական հրովարտակի համաձայն, ես կամաւոր էի գրուել, մասնակցել կռիւներին, կամաւորների բոլոր պարտականութիւնները, իմ անմիջական իշխանաւորներին ամեն հրամանները կատարել, և այժմ իրաւունք ունէի ազատ համարուելու, իրաւունք ունէի բաղձալի հայրենիքս վերադառնալու:

Բայց ո՞վ պէտք է տար ինձ այդ իրաւունքը, ո՞վ պէտք է ինձ զինէր ամենակարող պաշտօնական թղթերով. ուսական ազմինիստրացիայից ոչ որ չէր մնացել, իսկ եապօնացիք միայն տիրողներ էին... Եւ ես որոշեցի չմերժել եապօնացիներին դրականապէս ու միևնոյն ժամանակ բոլոր միջոցները գործադրել՝ հայրենիք վերադառնալու:

Պատերազմն ամենասոսկալի հետեւանքներն ունեցաւ Սախալինի համար. բնակչութեան ամենախոշոր մասը ոչնչացաւ կամ պատերազմի ժամանակ՝ գնդակներից, կամ պատերազմից յետոյ՝ սովից, հիւանդութիւնից և բազմատեսակ այլ պատահարներից: Նրանց տնտեսութիւնը միանգամայն ոչնչացաւ:

Կղզին տիրելուց յետոյ մի քանի ժամանակ անց՝ եապօնական կառավարութիւնը յայտնեց Սախալինում ֆուգիտ բոլոր ուսահպատակ աքսորականներին ու սն-աքսորականներին, եթէ կային այդպի-

սինները, որ այժմ եապօնական իշխանութիւնն է կղզում, և սով ցանկանում է մնալ կղզու վրայ, նա այնպայման պէտք է ընդունէ եապօնահպատակութիւն, որին կը տրուին բոլոր սոյն իրաւունքները, որպիսին վայելում են բուն եապօնացիք: Իսկ նրանք, որ այդ չեն ցանկանայ, ապա պէտք է թողնեն կղզին ու ելնեն ուսական հողը, որի համար կը տրուին եապօնական նաւեր:

Մայր-Յամանք... Հայրենիք անանելու սէրն այնպէս ուժեղ կերպով էր արմատաւորուել բոլոր աքսորականների մէջ, որ նրանց ամենամեծ մասը ցանկացաւ անցել Մայր-Յամաք: Եապօնացիք տուին նաւերը. աքսորականների բազմաթիւ խմբեր տեղաւորուեցին այստեղ, ամեն ինչ թողնելով կղզու վրայ, որովհետեւ իրաւունք ունէին իրենց հետ տանելու այնքան, որքան մէջքով վերցնել կարող էին:

Այդ գնացողների վիճակը դառն էր.

դառն էր մանաւանդ իրա հետեւանքներով: Ասիայի ավերը դուրս գալուց յետոյ, նրանք սոված, ծարաւ Սմուրի ճանապարհը բռնեցին և անտառների մէջ կամ սովամահ եղան, կամ գազանների կերակուր դարձան: Տասնեակ հազարաւոր գաղթողներից միայն 1000—1200 հոգի ազատուեցան. և նրանք էլ թերեւ ոչընչանային, եթէ Ռուս կառավարութեան ուղարկած օգնութիւնը չհասնէր, թէկուզ շատ ուշ:

Կղզին այդպիսով գրեթէ դադարկուեց բնակչութիւնից: Այնուհետեւ կարելի էր ամբողջ գիւղեր մտնել ու ոչինչ չտեսնել, բացի փայտեղէն, դադարկ բնակարաններից: Փողոցներում ման էին գալիս ոսկրացած ընտանի կենդանիներ. ձին, որ աքսորականը տասնեակ տարիներով կոպէկ-կոպէկ խնայողութիւն էր անում և 100—150 ռուբլի տալիս, գնում, այժմ վիզը կախ, սոված՝ իւր օրերի վերջին էր սպասում. 200 ռուբլիանոց կովերը սովից

բառաչում էին... Ո՞վ էր տերութիւն
անողը, ո՞ւմ էր պէտք. կամ զիցուք մէկը
հաւաքեց մի տասը, քսան հատ, ինչո՞վ
պէտք է կերակրէր...

Այդ դրութեան մէջ էր կղզին, որ
ես մի սալ ճարեցի և, կինս, երեխա-
ներս այնտեղ նստեցնելով՝ գուրս եկայ
Բիկօվսկից դէպի Ալէքսանդրովսկի պօստ,
տեսնելու, թէ այնուհետև պայմաններն
ինչ ճանապարհ ցոյց կը տան ինձ մօտիկ
ապագայում:

Չերկարացնեմ, թէ ճանապարհն ինչ-
պիսի նեղութիւններով անցայ և թէ
ինչքան ցնցող դէպքեր պատահեցին. մի-
այն այսքանս ասեմ, որ մի կերպ եկայ,
հասայ Ալէքսանդրովսկի պօստ, որտեղ
տունս եապօնացի օֆիցէրների ձեռքում
գտայ: Դուրսը մնալ, իհարկէ, չէի կա-
րող, և երկար դիմումներից յետոյ նրանք
մի սենեակ ազատեցին ինձ համար:

Բոլոր նշանները ցոյց էին տալիս,
որ, ուզենայի, չուզենայի, մի առ ժա-

մանակ, գուցէ ամիսներ, գուցէ նոյն իսկ
մի տարի էլի մնամ Սախալինում, թէև
մի քանի թղթեր արդէն կարողացել էի
մի կերպ ձեռք զցել, որոնց հիման վրայ
կարող էի իբրև ազատ քաղաքացի՝ վերա-
դառնալ Ռուսաստան:

Այդ միջոցներում, կարծեմ, նոյեմ-
բերի վերջերին, Սախալին եկաւ գեներալ
Վալուեվ և յայտարարեց կենդանի մնա-
ցած սախալինցիներին, որ հոկտեմբերի
17-ին Բարձրագոյն Մանիֆէստ է եղել,
ժողովրդին տրուել են ամեն տեսակ
ազատութիւններ, և կղզին, որի հիւսի-
սային մասը մնում է ռուսաց ձեռքին,
այլևս ոչ թէ աքսորավայր պէտք է լինի,
այլ մի ազատ նահանգ, ինչպէս ռուսա-
կան բոլոր նահանգները, նրանց յատկա-
ցրած բոլոր օրէնքներով:

Այժմ արդէն ես կրկնակի ազատ
էի—կամաւորութեամբս և Բարձրագոյն
Մանիֆէստով: Եապօնիա գնալու մասին
էլ մտածելու տեղիք չունէի և սիրտ ի

Թինդ սպասում էի ծովերը բացուելուն,
Ռուսաստան անցնելու համար:

Եւ վերջապէս եկաւ, հասաւ այդ
բաղձալի ըրպէն... Սառոյցը հալուեց,
ծովերը բացուեցան, և դրա հետ բա-
ցուեցաւ իմ նոր կեանքիս նոր դարունը...

Տասնութեց և կէս տարուայ տաժա-
նելի կեանքս իւր բոլոր տանջանքներով
ու դառնութիւններով Սախալինին յան-
ձնելով՝ 1906 թուի յունիս ամսին ես
ոտս շողենաւում դրի, և դա ամենավսեմ,
ամենավեհ ըրպէններից մէկն էր իմ կեան-
քում...

Ես հայրենիք էի վերադառնում...

Տպարան
Շահրաղեակի.

Բագու, Միլիտիանկայեա փող.

Կատարում են տպարանա-
կան ամեն տեսակ գոր-
ծեր ուսերեկն, տեղային եւ
էւրոպական լեզուներով.

Պարբերական հրատարակութիւններ,
գրքեր, բրոշուրներ, պրիտիւրաններ,
հոսիւններ, օրաթերականներ, նամակ-
ներ, հրուէրներ, տպութեւր, բանկային եւ
այլ հիմնարկութիւնների, առևտրական,
արհիւնարբերական եւ այլ գրատեսակ-
ների համար բլանկներ, մատեններ եւ
ծրարներ, աճիւտներ, ազգիւր, լայտարա-
ւորութիւններ եւ այլն, եւ այլն:

**Գները մասշնի են, գործը՝
մահուր, բարեխիղճ եւ ժա-
մանակին:**

1

« Ազգային գրադարան

NL0418872

